

Nya rön om bronsåldern i Stockholms län framkommer varje år. Om detta handlade ett seminarium på Stockholms läns museum i september 2010. I denna skrift presenteras de föredrag som då lades fram. Här redogörs bl.a. för nyfynd av hällristningar, keramikens utveckling, offerplatser och utgrävningar av skärvtenshögar.

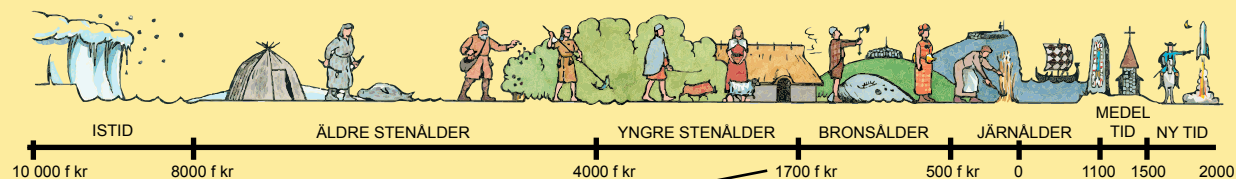
Bronsålder

Bronsålder

i Stockholms län

- aktuell forskning

Ett seminarium på Stockholms läns museum, 18-19 sep 2010, arrangerat av arkeologisektionen vid Stockholm läns hembygdsförbund i samarbete med Stockholms läns museum.

PERIOD I	PERIOD II	PERIOD III	PERIOD IV	PERIOD V	PERIOD VI
1700-1500	1500-1300	1300-1100	1100-900	900-600	600-500

© Stockholms läns museum och Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion.

Redaktörer: Redaktiongruppen (K. Andersson, G. Hammarsjö, J. Owe, N. Ringstedt, G. Werthwein, M. Öberg)

Grafisk form: G. Werthwein

Omslagfoto: Bronsåldersröse öster om Smara by, Edsbro sn, Norrtälje kn. Fotograf: A. Nordström, bildnr an 11881.

Tryck: JustNU, Centralen, Stockholm.

ISBN: 978-91-87006-48-0

Allm kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Boken har tryckts med stöd från Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare och Berit Wallenbergs stiftelse.

Innehåll

7	Peter Bratt & Nils Ringstedt	Förord
11	Sven-Gunnar Broström & Kenneth Ihrestam	Hällristningar i Stockholms län - forskningshistorik, aktuell status och framtida arbete
21	Thomas Eriksson	Kärl, seder och externa kontakter
33	Roger Wikell & Mattias Pettersson	Bronsålder ute i själva oceanen - Östra Svealand för 3000 år sedan mot bakgrund av två skärvstenshögar i Turinge och på Ornö
43	Susanne Thedéen	Demonstrativa depositioner - begravningspraktiker speglade i bronsålderns depåer?
53	Martin Rundkvist	I landskapet och mellan världarna. En inledande studie av bronsålderns offerplatser i Mälardalen
63	Kjell Andersson	Sjurån - en kultplats från bronsåldern
74	Jonathan Lindström	Bronsåldern i norra Mälardalen - en skiss över två tusen års historia
87		Seminarieprogrammet

Förord

Arkeologisektionen i Stockholms läns hembygdsförbund arrangerade den 18–19 september 2010 i samarbete med Stockholms läns museum seminariet *”Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning”*. Seminariet var en uppföljning av det som hölls den 27–28 september 2008 om *”Äldre järnålder”*. Också detta seminarium arrangerades i samarbete mellan Länsmuseum och Arkeologisektionen och presenterades i *Länsmuseets rapport 2009:5*. Moderator för bronsåldersseminariet var museichefen *Peter Bratt*. Den 19 september följde många av seminariedeltagarna *Sven-Gunnar Broströms* visning av de spännande hällristningarna på Slagstahällen och husterrasserna på bronsåldersboplatsen i Hallunda.

Ett drygt 50-tal personer deltog i seminariet som inleddes med välkomsthälsningar av Peter Bratt och ordföranden i arkeologisektionen *Nils Ringstedt*. Peter Bratt framhöll att Länsmuseum år 1997 publicerade en rapport om bronsåldersforskning under 1990-talet. Nils Ringstedt berörde aktuell forskning om bronsålder i Bromma, där inventeringar nyligen påvisat upptäckt av tidigare okända lämningar, bl a olika hägnade anläggningar. Erfarenheter från dessa inventeringar speglar även nyare erfarenheter från andra bronsåldersbygder i Mälardalen.

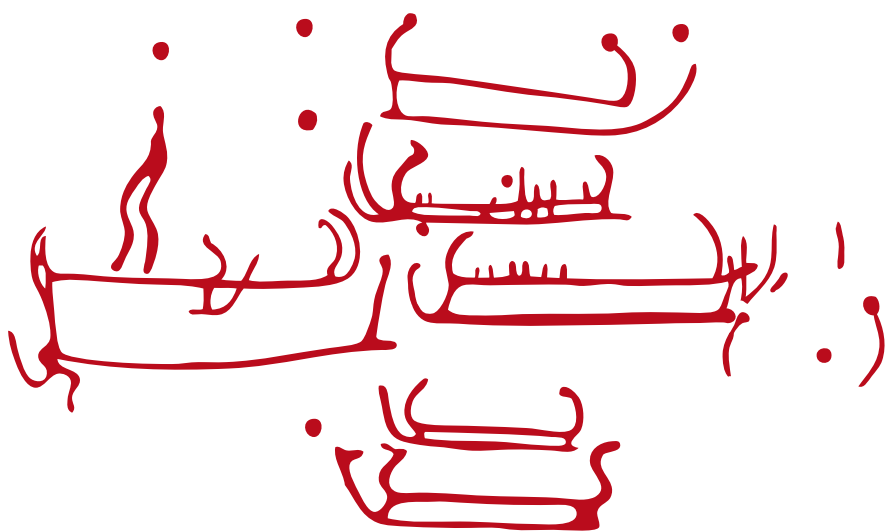
I denna skrift publicerar vi de intressanta och spännande föredrag som presenterades på seminariet. Nya rön om bronsåldern i Stockholms län kommer fram varje år. Fortsatt forskning bör ha ett landskapsperspektiv. Lämningar bör relateras till naturförutsättningar och till varandra. Ett sådant perspektiv framträder också tydligt i flera av de här presenterade uppsatserna.

Skriften inleds med en översikt av *Sven-Gunnar Broström* och *Kenneth Ihrestam* över länets hällristningar, inte minst de som påträffats under senare år. *Thomas Eriksson* presenterar sin forskning om keramik i Mälardalen. *Roger Wikell* och *Mattias Pettersson* redogör för grävning av skärvstenshögar på Ornö och i Turinge. Två föredrag handlade om depositioner under bronsåldern. *Susanne Thedéens* föredrag handlar om demonstrativa depositioner, medan *Martin Rundkvist* ger ett landskapsperspektiv på bronsålderns offerplatser i Mälardalen. *Kjell Anderssons* föredrag rör inventering och utgrävning i Sjurån i Uppland. Avslutningsvis berättar *Jonathan Lindström* bl a om bronsåldersbygder som en gång fanns på norra Mälarstranden och om fyndet av Granhammarsmannen.

Vår gemensamma ambition är att återkomma 2012 med ett seminarium rörande aktuell forskning om yngre järnålder i Stockholms län. Slutligen tackar vi varmt Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare och Berit Wallenbergs stiftelse för bidrag som gjort det möjligt att trycka denna skrift om *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning!*

Peter Bratt
Museichef
Stockholms läns museum

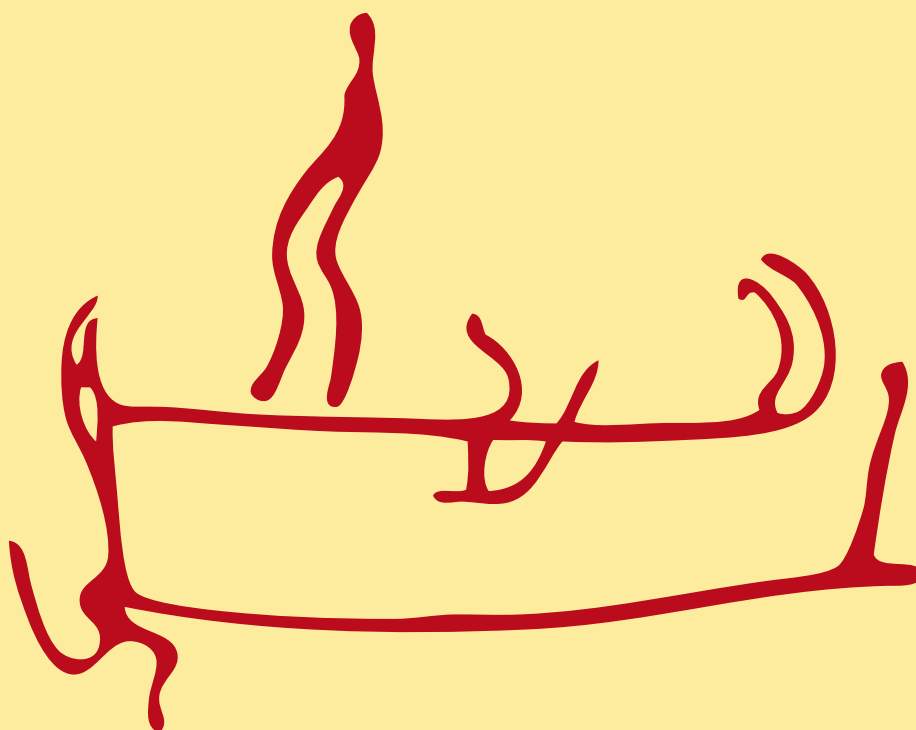
Nils Ringstedt
Ordförande arkeologisektionen,
Stockholms läns hembygdsförbund

Ristningarna på Slagstahällen,
RAÅ 279, Botkyrka sn, Söder-
manland. Vektoriserad efter Sven-
Gunnar Broströms avritning.

Stockholms län och några
av de platser som om-
nämns i artiklarna.

Hällristningar i Stockholms län

- forskningshistorik, aktuell status och framtida arbete

Av S-G. Broström & K. Ihrestam

Abstract

Stockholms län tillhör inte någon av de stora kända hällristningsregionerna. Länet har ändå en rik bronsålder som satt sina spår i block och hällar i form av skålgropar och enstaka bildristningar. De senast årens inventeringar har framför allt ökat på antalet kända skålgropar. Vi börjar nu därför få en intressant spridningsbild över hällristningarna inom framför allt de södra länsdelarna.

Vid ett seminarium 1995 arrangerat av Stockholms läns museum redovisades de då kända hällristningarna inom länet (Broström 1997). Då kände vi till 23 st hällristningar med bilder och minst 900 förekomster med enbart skålgropar. Under de 15 år som gått sedan dess har flera nya upptäckter gjorts. Framför allt har vi funnit mängder av skålgropar men även enstaka platser med andra typer av figurer. Innan vi närmare går in på de nya fynden kommer en kort repetition av upptäcktshistorien kring länets ristningar. I länet har vi en drygt 100-årig forskningshistoria kring hällristningar, vilken började blygsamt, men nu är inne i en intensiv fas av nyletning, dokumentation och publicering.

Kort historik fram till 1995

Den ristning som först blev vetenskapligt känd inom länet är Örstaristningen i Angarns socken som upptäcktes 1890. Ristningens ovanligt utformade hästfigurer har lockat vissa arkeologer till att datera den till järnåldern. Sex år senare fann man tre ristade sandstenshällar vid Tuna i Överenhörna socken norr om Södertälje. Enligt dåtida uppgifter skall de ha plöjts upp i en åker. Forskare har diskuterat om de kan komma från en förstörd grav och att det i så fall skulle kunna vara en parallell till Kiviksgraven.

Efter dessa båda 1800-talsfynd skulle det dröja åtskilliga år innan nästa ristning kom fram. 1929 fann en lantbrukare en skeppsristning vid Ladvik i Salems socken och i Riala socken upptäcktes senare en ringfigur. Nu skulle det dröja ända till 1972 innan nästa ristning kom fram, även det av en lycklig tillfällighet. Det var detta år som länets hittills största hällristning upptäcktes vid Slagsta i Botkyrka socken på Södertörn.

Det var efter detta fynd som vi systematiskt började söka efter fler ristningar framför allt då inom den södra länsdelen. Av länets ristningar har huvudparten framkommit från 1970 och framåt. Under 1970-

talet fann undertecknad Broström tillsammans med Boris Wredenmark hällristningar vid Västra (1973) i Turinge respektive Linga (1979) i Överjärna socknar, båda i Södertälje kommun. Salems andra hällristning upptäcktes vid Hallinge gård 1975. I början av 1980-talet medverkade undertecknade i RAÄ:s fornminnesinventering. Vi fann då 6 nya hällristningar inom länets Sörmlandsdel. Senare privata kompletteringsinventeringar har ökat antalet med ytterligare 4 ristningar på Södertörn. Vid Mörby i Turinge socken kom en ny ristning fram vid arkeologiska undersökningar 1991. På uppdrag av UV Mitt inventerade vi omgivningen och fann då ytterligare 2 mindre hällristningar (Broström 2002).

I norra länsdelen har det inte förekommit samma intensiva inventeringsverksamhet efter just hällristningar. Här fann emellertid ett par hembygdsarkeologer en hällristning i Husby-Långhundra strax utanför länsgränsen. Det resulterade i att vi något år senare åkte upp till detta område för att se om där fanns något mer att hitta. I grannsocknen Gottröra inom Stockholms län fann vi då ett par hittills okända ristningar. När vi 1994 medverkade vid specialinventeringen för

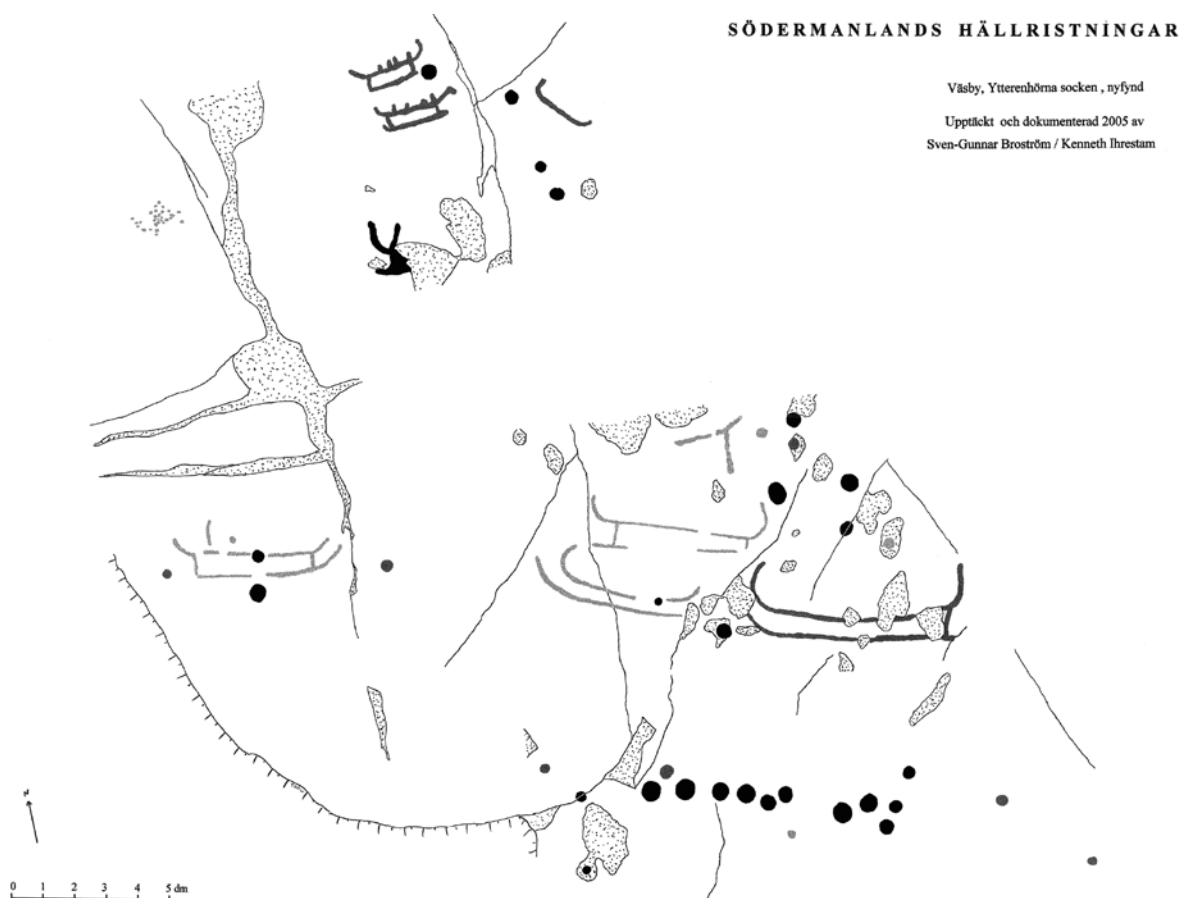
Arlandabanan lyckades vi också hitta den hittills enda kända hällristningen inom Sigtuna kommun.

Upptäckter efter 1995

Under de senast 15 åren har antalet figurristningar i länet ökat från 23 till 36 stycken. Under motsvarande tid har antalet förekomster med enbart skålgropar ökat från drygt 900 till över 1300. Orsaken till ökningarna är noggranna inventeringar inom tidigare kända bronsåldersmiljöer. Dessa inventeringar har ibland gjorts på uppdrag i samband med andra arkeologiska åtgärder inför exploatering. Oftast har inventeringarna utförts utan speciellt uppdrag. I södra länsdelen arbetar vi då inom vårt egna projekt "Södermanlands hällristningar" där vi

tillsammans med Roger Wikell har som mål att publicera detta landskaps hällristningar. Det skulle redan varit verkställt om det inte hela tiden kommit så många nyfynd när vi går ut i terränglådan. Detta är också orsaken till att de flesta nyfynden har kommit i den södra länsdelen. Vi har en väl inarbetad metodik för fältarbete, dokumentation och en egen rapportserie samt förmodligen landets mest omfattande/uppdaterade databas över Sveriges hällristningar.

De figurristningar som upptäckts under denna period har inte varit så uppseendeväckande. Det största nyfyndet gjorde vi 2005 i Ytterenhörna nordväst om Södertälje (fig. 1 och 2). På en finkornig amfibolithäll fann vi åtta grunt huggna skepp

Figur 1. Kalkering av Enhörnaristningen. Gråskalan på figurerna markerar huggningens djup.

Figur 2. Hällristningen i Ytterenhörna har ett typiskt läge på en hällsluttning ut mot en odlad dalgång. På åsen i bakgrunden finns skärvstenshögar och gravrösen som kompletterar en tät bronsåldersmiljö. Foto S-G. Broström.

samt ett 30-tal skålgropar (Broström & Ihrestam 2008b). En annan figurristning med bland annat en fotsula kom fram vid Fors i Västerhaninge. Det var arkeologer från UV Mitt som fann skålgropar i samband med en undersökning för nya väg 73. När vi på uppdrag granskade hällen upptäckte vi figurerna (Broström, Ihrestam, & Wikell 2008f).

Figur 3. Rialas enda och sedan gammalt kända hällristning vid Burhäll visade sig bestå av fler figurer än vad som registrerats tidigare. Foto S-G. Broström.

Övriga figurristningar innehåller i allmänhet endast enstaka enkla men ändå intressanta figurer. Det rör sig om helt uthuggna fotsulor, ofullständiga eller vittrade figurer, slipytor och kanor. De två sistnämnda kategorierna är hittills ganska okända figurtyper som vi återkommer till senare i artikeln. Ett annat intressant "nyfynd" är registreringen av flera figurer på den sedan länge kända hällristningen i Riala socken. Vi hade från flera håll hört att man sett fler figurer intill den stora kända cirkelfiguren. Det var när vi på uppdrag av Stockholms läns museum fick inventera ristningar för en ny vattenledning som vi fick möjlighet att studera ristningen (fig. 3). Vi kunde direkt konstatera att det fanns ytterligare tre hela eller delar av ringar på den lodräta hällen (Broström & Ihrestam 2010).

Här nedan följer en kort beskrivning av några områden där vi under de senaste åren har intensivinventerat.

Ormsta i Vallentuna

När vi åker ut och inventerar hällristningar brukar vi utgå från platser där sådana redan är kända. Det brukar vara så att där det finns kända skålgropar så finns det alltid mer att hitta. När vi studerade kartan över registrerade skålgropslokaler i norra länsdelen så såg vi en koncentration inne i Vallentuna tätort. Vi beslöt oss för att åka dit. En orsak är att fornlämningar nära tätorter lever farligt och det är viktigt att de blir kända tidigt så att de inte försvinner vid exploateringar. Vi åkte alltså till Ormsta skola som är byggd mitt i ett tätt fornlämningsområde. Här fanns förutom sex kända skålgropshällar även ett stort gravfält och flera enstaka stensättningar. Besöket blev mycket lyckat. Det tog två dagar för oss att inventera och dokumentera de 21 nya ristningsytor vi fann i området (fig. 4). Totalt innehåller de 400 figurer, huvudsakligen skålgropar (Broström, Ihrestam & Wikell 2009c). Koncentrationen av skålgropar runt Ormsta skola kan betyda att det ligger en

Figur 4. Kenneth Ihrestam och Roger Wikell kritmålade en av de nyupptäckta ristningarna vid Ormstaskolan i Vallentuna. Foto S-G. Broström.

bronsåldersboplats i området, kanske på den plana yta där skolan är byggd.

Österhaninge

Denna socken ligger ”hemma hos oss” på Södertörn. Därför har vi tillsammans med Roger Wikell gjort åtskilliga inventeringsbesök här ända sedan 1970-talet. Den första stora upptäcktsvägen kom när vi deltog i Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1981. Men dessa fynd skulle visa sig bara vara toppen på ett isberg. Roger Wikell som bodde i området kom ideligen med anmälningar av nya skålgropar. När vi sedan tillsammans var ute och dokumenterade fynden så fann vi ännu mer. Så har det fortsatt så att socknen nu har över 100 kända ristningslokaler (Wikell & Ihrestam 2008). Bland de intressantaste upptäckterna kan nämnas en svärm av skålgropar vid det välkända Jordbrogravfältet. Ett par av förekomsterna ligger på kantstenar i gravanläggningar. Tyvärr saknar Österhaninge helt andra figurer än skålgropar men med ett undantag, två stycken slipytor vid Sanda.

Mörby m m i Turinge socken

Som ni kan läsa i tabellen nedan så är Turinge både länets och landskapet Södermanlands hällristningsrikaste socken. Liksom i Österhaninge beror det på många års återkommande inventeringar. Områdets första kända ristningsytor fann undertecknad Broström redan 1968.

På 1970-talet fortsatte denne inventeringar i området och då tillsammans med Boris och Helvi Wredenmark ifrån Nykvarn. Ännu fler skålgropar kom fram när nya väg E20 byggdes rakt igenom en tät forntidsmiljö. Läget nära motorvägen gjorde att kommunen på 1990-talet planerade för ett stort arbetsplatsområde kring Mörby gård. Med början 1995 har vi på uppdrag flera gånger inventerat hällristningar kring Mörby efterhand som nya byggnadsplaner kommit fram (Eriksson & Wikell 2010) (se även Wikell & Pettersson i denna skrift). För att få inventeringen heltäckande har vi på privat initiativ inventerat omkringliggande ytor (Broström, Ihrestam & Wikell 2007, 2008a, 2008d, 2009a). Resultatet av alla våra besök här har blivit att socknen nu har hela 241 ristningsytor med totalt 1326 figurer. Liksom i många andra socknar i länet så domineras ristningarna av skålgropar. Här i Turinge finns i alla fall ett 10-tal bildristningar vilket är mest av alla socknar i länet. Några ovanliga figurer har upptäckts i området. Dessa är två lokaler med slipytor samt en ”kana”. De presenteras närmare i nästa stycke.

Slipytor och kanor

Detta är två typer av hällristningsfigurer som är tämligen okända. Den enda arkeolog som skrivit om dessa är Örjan Hermodsson (Hermodsson 1992, 1995). Slipytorna är svagt skålade nerslipade ytor ca 20 x 30 cm stora och avslutas nästa alltid med ena smalsidan vid/över en hållkant. De förekommer nästan alltid i samband med skålgropar varför de bör dateras till bronsåldern. Betydelsen är okänd men en vild gissning är att det röra sig någon form av rituell

malning. De uppmärksammades i våra trakter först på hällar vid Apalle bronsåldersboplatz väster om Bålsta, Uppland. Senare har vi upptäckt slipytor på några ställen i Västmanland samt även i Stockholms län. Som nämnts tidigare i artikeln har vi funnit sådana både i Turinge och i Österhaninge. I norra länsdelen fann vi två slipytehällar i anslutning till Läns museets undersökningar på Barkarby flygfält.

En annan ännu märkligare företeelse är ”kanorna”. Liksom slipyterna förekommer de också i samband med hällristningar. De vi känner till är 4–7 meter långa och ca 0,5 meter breda samt belägna på för kanor lagom sluttande hällar. Den mest välkända kanan är den vid Rickeby i Boglösa s:n, Uppland. Vi har nu upptäckt två kanor i länets södra del. En väldigt tydlig kana ligger i den ovan nämnda bronsåldersmiljön i Turinge socken (Broström, Ihrestam & Wikell 2008e, 2009b). Den andra kanan är inte lika tydlig men vi har sett att det finns spår av en kana mitt på den välkända Slagstaristningen i Botkyrka. Kanan går rakt över ristningens figurer, varför det inte kan vara ett istidsfenomen, som folk ibland frågar.

Framtida arbete

Inventeringsarbetet fortsätter. I skrivande stund känner vi till fler förekomster än vad som är registrerat. De ska dokumenteras vid förnyade insatser. Vi avser att ge ut projektet ”Södermanlands hällristningar” i bokform. I samband därmed kommer också fler specialartiklar förutom våra löpande rapporter. Föga förvånande kan vi lova att fler ristningar kommer att upptäckas i Stockholms län, för hällristningstraditionen är väl förankrad i länets bronsålder.

Förteckning över kända hällristningar i Stockholms län finns efter referenserna.

Referenser

(Listan består av fler titlar än vad som anges i texten, men eftersom vi inte velat betunga artikeln med alltför många källhänvisningar, så ges en mer fullständig lista här för den som vill gå vidare i ett speciellt område).

- Broström, Sven-Gunnar. 1997.** Hällristningar i Stockholms län. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.) *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum.* Stockholms läns museum, s. 18–23. Stockholm.
- Broström, Sven-Gunnar. 2002.** Södermanland – ett okänt hällristningslandskap. I: Åkerlund, A. (red.) *Kulturell mångfald i Södermanland*, s. 52–57. Nyköping.
- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. 2007.** *Skålgropar vid Mörby gård, Turinge sn, Södermanland.* Botarkrappport 2007:14. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. 2008a.** Med bidrag av R. Wikell och M. Eriksson. *Skålgropar söder om Mörby, Turinge sn, Södermanland.* Botarkrappport 2008:17. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. 2008b.** *Nyupptäckta fornlämningar norr om Väsby i Ytterenbörna s:n, Södermanland.* Botarkrappport 2008:21. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. 2010.** *Hällristningar i Riala Norrtälje kommun, Uppland.* Botarkrappport 2010:18. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2008c.** Hällristningar i Södermanlands kalkberg. I: Goldhahn, J. (red.). *Gropar och monument.* En vänbok till Dag Widholm. Kalmar Studies in Archaeology IV, s. 305–322. Solna.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2008d.** *Skålgropar söder om Mörby, Turinge sn, Södermanland, del 2.* Botarkrappport 2009:9. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2008e.** *Skålgropar, kana och stensättning vid Vänstra, Turinge sn, Södermanland.* Botarkrappport 2008:22. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2008f.** Nyupptäckt hällristning vid Fors. *Glimtar från Haningebygden* 2008:2, s. 10–11.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2008g.** Nyfunnen hällristning vid Fors i Haninge. *Ledungen* 2008:4, s. 3.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2009a.** *Skålgropar söder om Mörby, Turinge sn, Södermanland, del 3.* Botarkrappport 2009:25. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2009b.** Nyupptäckta hällkanor i Botkyrka och Turinge. *Ledungen* nr 2009:3, s.19.
- Broström, Sven-Gunnar, Ihrestam, Kenneth & Wikell, Roger. 2009c.** *Skålgropar vid Ormsta, Vallentuna s:n Uppland.* Botarkrappport 2009:23. Tumba.

- Eriksson, Marcus & Wikell, Roger. 2010.** *Händelser vid hällar – skålgropslokaler med fynd och anläggningar.* Arkeologisk förundersökning, RAÄ 220 och RAÄ 221, Mörby 5:28, Nykvarns kommun, Turinge socken, Södermanland. SAU-rapport 2008:18. Uppsala.
- Hermodsson, Örjan. 1992.** Slipade ytor vid hällristningar. I: *Tor*, s. 87–101.
- Hermodsson, Örjan. 1995.** Slipade hällar och folkliga traditioner. I: *Populär Arkeologi* 13:4, s. 23–26.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- Wikell, Roger. 2008.** Heliga Hällar – Älvkvarnarnas landskap. *Dupl. Religionshistoria II*. Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusstudier, Stockholms universitet.
- Wikell, Roger. 2010.** Skålgropsland. Händelser vid hällar i Turinge socken, Södermanland. I: Alexandersson, K., Pappmehl-Dufay, L. & Wikell, R. (red.). *Forntid längs ostkusten*. Blankaholmsseminariet de två första åren, s. 164–175. Västervik.
- Wikell, Roger. 2011 (i tryck).** Hard Rock Studies – Cup Marks in Eastern Svealand. I: Thedéen, S., Andreeff, A. & Ljung, C. (red.) *Excavating iconic features and symbols*. Papers presented at X Nordic TAG, 26th – 29th May 2009, Trondheim.
- Wikell, Roger. & Ihrestam, Kenneth. 2008.** Nyfunna och återfunna skålgropar. *Glimtar från Haningebygden* 2008:4, s. 4–5.

	Socken	Antal ytor	Antal figurer
1	Turinge	241	1326
2	Österhaninge	109	638
3	Odensala	102	1340
4	Sorunda	97	956
5	Västerhaninge	88	738
6	Salem	74	976
7	Östertälje	67	790
8	Överjärna	63	288
9	Bro	58	698
10	Vårdinge	44	402

Till vänster: Tabell över länets 10 hällristningsrikaste socknar. Här redovisas både skålgropsförekomster och figurristningar. Det kan dock redan här avslöjas att både Sorunda och Västerhaninge har över 100 ytor vardera, men dessa nyupptäckter har vi ännu inte hunnit fingranska och dokumentera. Tabellen gäller för kunskapsläget i november år 2010. Värt att nämna är Ösmo som ligger utanför tabellen med 40 ytor kan uppvisa hela 1134 figurer.

Till höger: Tabell/förteckning över kända hällristningar i Stockholms län.

Socken	RAÄ nr	Skålgrop	Skepp	Fotsulor	Ringfigur	Djur	Människa	Övriga figurer
UPPLAND								
ANGARN	62		2			2		1
GOTTRÖRA	20:1	331	7					4
GOTTRÖRA	20:4	7						5
JÄRFÄLLA	19:1	1						1
JÄRFÄLLA	399:1	2						2
ODENSALA	458:1	23	1					
RIALA	111:1				3			1
VALLENTUNA	598	30			1			4
SUMMA		394	10		4	2		18
SÖDERMANLAND								
BOTKYRKA	279	167	17	1		3	1	5
SALEM	98		4					
SALEM	321	9		2				
SALEM	244:4	26						1
SALEM	327	65	8					4
SALEM	318	226					1	
SALEM	321:1	17		2				
SALEM	244:5	26						1
SORUNDA	785:3	13	10					
TURINGE	441:1+2	80	4	1	1	1		
TURINGE	473:3	4	1		1			5
TURINGE	457:1	52			1			
TURINGE	463:1	20		4				
TURINGE	436:1							1
TURINGE	459:1	78		1				3
TURINGE	562							1
TURINGE	265:1	14		1				1
TURINGE	564	2						1
VÄSTERHANINGE	362	9	1					
VÄSTERHANINGE	624	32		1				2
VÄSTERHANINGE	utan nr							1
VÅRDINGE	94:1	1	3					
YTTERENHÖRNA	37	90	5	4	3		1	
YTTERENHÖRNA	194	36	8					3
ÖSMO	100:4	6			1			
ÖSMO	100:3	180	1		1			
ÖSMO	622	53	6		1			2
ÖSTERHANINGE	utan nr							2
ÖSTERTÄLJE	206	72			1			1
ÖVERJÄRNA	119	16	4					
SUMMA		1294	72	17	10	4	3	34

Kärl, seder och externa kontakter

Av T. Eriksson

Abstract

Keramiken under bronsåldern i Mälardalen uppvisar mängder av aspekter som rör både vardagsliv och riter. På ett övergripande plan berättar den också om ett samhälle som hade goda kontakter med hela Östersjöområdet och Centraleuropa. Likheterna med andra kulturer har inte sin grund i import av enstaka kärl. Snarare är det resultatet av gemensamma traditioner när det gäller riter, bordsskick och kultur. De sydliga influenserna uppträder dessutom betydligt tidigare än man har trott tidigare.

Kemiska analyser av matrester i keramiken visar även vad man har ätit. De olika kärlen har haft skilda funktioner som har visualiserats med olika former och ytbehandlingar. Tillsammans har kärlen bildat funktionella serviser.

I Mälardalen var keramiktraditionen mycket strikt. Några platser avviker, speciellt några kustnära lokaler i öster. De är platser som på slutet av bronsåldern uppvisar östliga drag.

Inledning

Ett av de mest avgörande drag som skiljer människan från djuren är att vi äter tillagad mat. Under tidernas lopp har intagandet och delandet av föda och dryck blivit allt mer komplext och ritualiserat. Föda har inte bara blivit ett sätt att tillgodogöra sig kalorier utan ett sätt att tydliggöra, knyta och befästa sociala band. För att kunna äta och dricka har människan börjat tillverka en allt större uppsättning av rekvisita. Det är föremål som har använts för att förenkla ätandet men även gjort det allt mer sofistikerat och präglad av kulturella regler. Under bronsåldern spelade keramiken en viktig roll för att genomföra måltider, gästbud och riter. Kärlen vittnar såväl om externa kontakter som om själva bordsskicket och maten.

Servisens födelse

Den mesta av vår kunskap om kärlformer under bronsåldern har tidigare kommit från gravar i Sydskandinavien. Först under yngre bronsåldern blev det vanligt att man satte ned keramikkrärl i de sydskandinaviska gravarna. Det har lett till att man har daterat olika typer av kärl till enbart den yngre bronsåldern.

I dag ger nya, förfinade dateringsmetoder oss möjligheter att datera sotflagor och organiska beläggningar på själva keramiken. Dessutom har materialet man daterar en låg egenålder, vilket gör att dateringarna blir snäva. Allt detta innebär att man kan få en ny syn på keramiken från Mälardalen. Här saknas nämligen hela keramikkrärl i gravarna. De är dessutom ofta fyndtomma och svåra att datera. Till det kan läggas att boplatismaterial ofta är avsatta under längre tider och också svåra att datera.

Nya ^{14}C -dateringar av bronsålderskeramiken visar att många av de typer som man tidigare daterade till yngre bronsålder redan dyker upp under äldre bronsåldern. Rabbade krärl finns redan från ca 1400 f.Kr. (period II) (Eriksson 2009:116ff). Dateringarna visar att de polerade skålar med hängklor uppträder senast under 1300-talet f. Kr (period III) (a.a.:124ff) (fig. 1, 2 & 4). Tidigare har man kopplat samman båda typerna av krärl med influenser som kom med urnefältskulturen och kremationsgravskicket, två företeelser som hör till yngre bronsåldern. Nu kan man fastställa att den nya keramiken dyker upp hela tre till fyra sekel före dessa företeelser. Det stämmer även väl överens med de kontinentala strömningarna. Den rabbade keramiken och de

polerade hängelskålar har nämligen kontinentala förebilder i bland annat Tyskland, Tjeckien och Polen, där dessa uppträder redan under den tid som motsvarar äldsta bronsåldern i Sverige. Det är också områden som vi under just denna tid får alltmer intensiva förbindelser med genom den ökande bronsinförseln. Keramiken är antagligen en del av de nya centraleuropeiska influenserna.

Den nya servisen blev på så sätt ett nytt drag i det nya bronsålderssamhället som växte fram under period II och III, mellan 1400–1100 f.Kr. (fig. 1). Samtidigt kom nya bronsformer, dräktsmycken, husbyggnadskonst och redskap. En motor i överföringen av den nya servisen och de nya traditionerna har varit behovet av koppar och tenn, det vill säga själva grundvalen för en bronsålder (Kristiansen 1998; Kristiansen & Larsson 2005). Antagligen har större delen av bronsråvarorna importerats direkt eller via olika mellanhänder från kontinenten. Keramiken har antagligen använts vid alla de möten där bronsstillförseln diskuterades och avtal konfirmerades av ett gille. Det finns bevis på kontakter mellan Centraleuropa och Mellansverige under den här tiden. Det är exempelvis olika typer av svärd, yxor samt andra brons- och guldföremål som finns här. Antagligen har de direkta kontakterna mellan människor från Mälardalen och exempelvis Ungern eller Tjeckien varit få. Däremot har antagligen betydligt fler kontakter gått via mellanhänder vid södra Östersjökusten. Vid alla sådana möten har med största sannolikhet människor suttit och förhandlat om vad man kan ge i utbyte för de olika produkterna. Mötena har inte bara syftat till att få råvaror utan även syftat till att skapa personliga band för att skapa olika allianser, få information och befästa sin sociala ställning. Vid varje sådant möte har man med största sannolikhet suttit ned och ätit och druckit tillsammans. Att dela mat och dryck är och har alltid varit en arketyper för att befästa mänskliga band. Vid mötena har man med andra ord blivit bekant med servisen. Man behövde även säkerställa kontaktnätet genom olika

giftermålsallianser (Bergerbrant 2007). Sannolikt var det kvinnorna som stod för kunskapen om keramiktillverkningen och som tog med sig den när de kom till Mellansverige.

Under mellersta och yngre bronsåldern saknas i Mellansverige många av de mer avancerade och utmärkande formerna i exempelvis Lausitzkulturens förråd av olika kärlformer. Stora keramikkärl som amforor, kannor, fat och dekorer saknas i Mellansverige. Dessutom saknas många av de mer speciella gravkärlen och framförallt mängden av kärl i gravarna man påträffar i de sydliga, kontinentala kulturerna. Det skulle också kunna vara ett tecken på att kontaktytorna där mellansvenskarna upptog kärlformer och bordskick var just mer profana sammanhang och inte förknippade med ritualer runt begravningarna. En av de platser som ännu idag uppvisar flest externt influerade kärl i Mälardalen är Hallunda i Botkyrka socken (Jaanusson 1981). Platsen måste genom sitt läge ha varit en knutpunkt för de dåtida kontakterna både söderut och österut.

Servisens sammansättning

Vad som är särskilt anmärkningsvärt i hela Mälardalen under period II till och med bronsålderns slut med period VI är att den nya keramiktraditionen blir så pass stabil och enhetlig. Under nästan 800 eller 900 år kom keramiken och servisen att undergå få förändringar i Mälardalen. Det står i klar kontrast till exempelvis utvecklingen i den tysk-polska Lausitzkulturen, där keramik och dekor ständigt förändrades med nya dekorer och kärlformer.

Ser man till boplatserna i Mälardalen så har merparten av dem ungefär samma fördelning av ytbehandlingar. Ungefär 60–80% av fragmenten är rabbade, ca 10–30% är släta och omkring 2–10% är polerade (Jaanusson 1981; Eriksson 2009) (fig. 3). Under bronsåldern har nämligen inte dekor i egentlig mening spelat någon större roll, som den

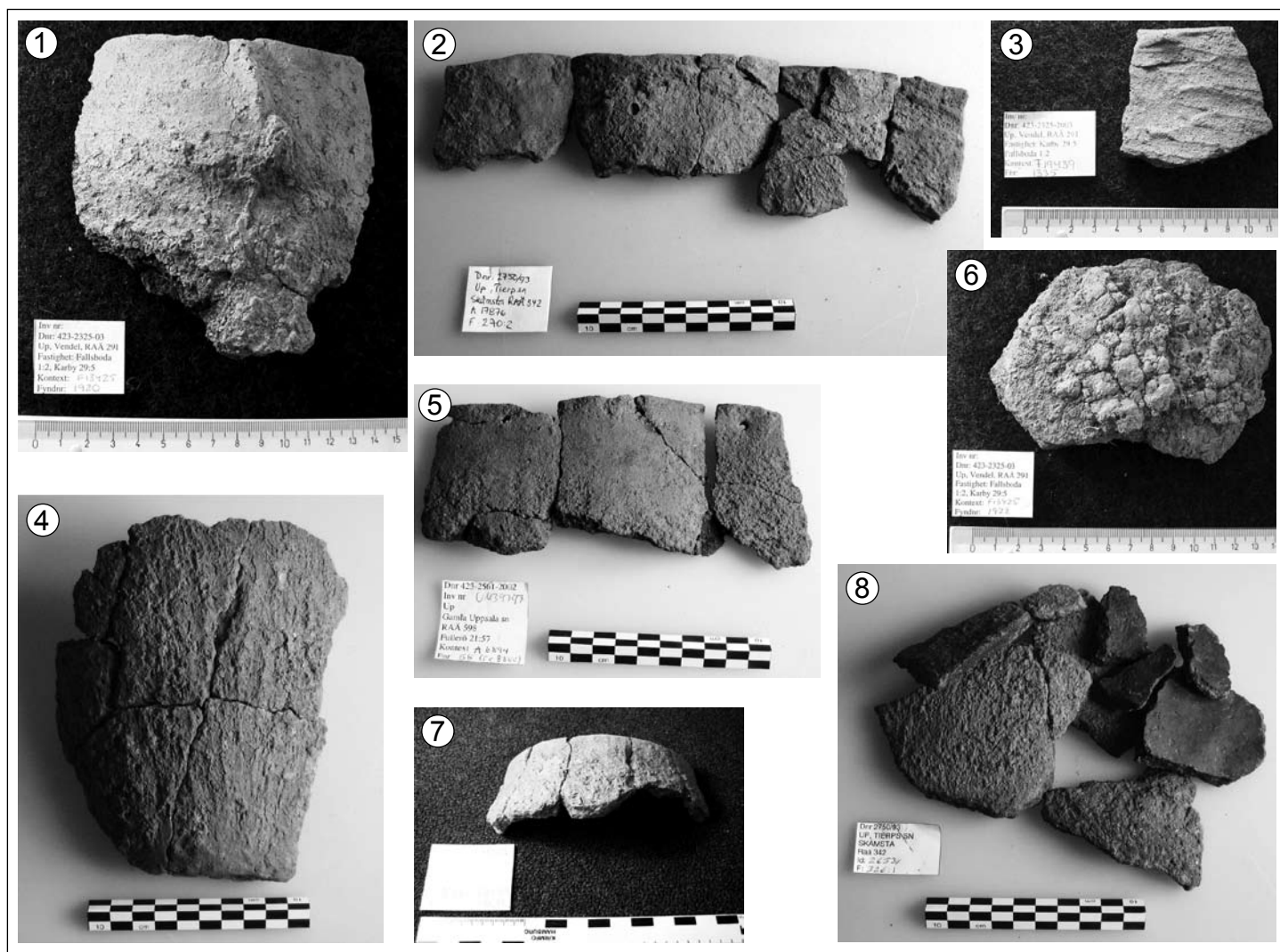
Figur 1.
Exempel på hur en servis
kan ha sett ut under brons-
åldern från Hallunda, Bot-
kyrka socken i Sörmland.
Foto T. Eriksson.

gjorde under stenåldern. Denna tradition levde kvar in i tidig bronsålder och kom att försvinna under period II. Då började man i stället lägga allt större vikt vid de olika kärlens ytbehandlingar. En omsorgsfull ytbehandling kan fordra mer arbetstid än en vanlig dekor. Så man ska inte se bronsålderskeramikens brist på dekor som en nedvärdering av keramiken utan snarare tvärtom. De tidskrävande ytbehandlingarna kom att uttrycka de olika kärlfunktionerna i servisen. De var både funktionella och gav syn och hand en vägledning för vilken typ av kärl man hade framför sig. Samtidigt var kärlfunktionerna knutna till olika riter och handlingar och hade därmed också haft olika ideologiska budskap. En polerad, svartglänsande skål gav associationer till de kontinentala dryckesritualerna. En grov rabbad kruka gav i stället associationer till ett välfyllt mat- och dryckesförråd. På bordet kom

även de olika ytbehandlingarna att skapa ett varierat blickfång för ögat. Det grova, rödaktiga rabbadde kärlen stod vid sidan av de svarta, glänsande mat- och dryckesskålarna (fig. 1 & 2).

De olika kärlen påverkade även själva handlingsmönstren. Ett kännetecken för servisen under bronsåldern i Mälardalen var de låga skålarna och kopparna. De hade en vid, öppen form som gjorde att innehållet syntes. Det var inbjudande former som skapade ett kollektiv ätande. Även sättet att hålla i skålarna har påverkats av formen. Många av skålarna måste ha hållits underifrån med bågiga händerna. Också det är något som skapar en naturlig gest för att bjuda runt maten och drycken. Hänklarna kan i många fall inte ha hållit för påfrestningen att lyftas i. I stället var de avbildningar av hänklar på centraleuropeiska metallskålar och gav därigenom

Figur 2. Exempel på rabbig keramik från Mälardalen. Foto T. Eriksson. **1:** Up, Vendel sn, Snåret, F1920. **2:** Up, Tierps sn, Skämsta, RAA 342, F270. **3:** Up, Vendel sn, Snåret, RAA 291, F1335. **4:** Up, Tierps sn, Skämsta, RAA 242, F272 & 146. **5:** Gamla Uppsala sn, Fullerö RAA 598, F58. **6:** Up, Vendel sn, Snåret, RAA 291, F1922. **7:** Up, Knivsta sn, Vrå RAA 16, F11202. **8:** Up, Tierps sn, Skämsta, RAA 342, F326.

intryck av kontinental lyx och stora gästabud. Inga metallskålar har hitintills hittats i Mellansverige, men lerskålarna med hänklar förekommer på nästan alla bronsåldersplatser här.

De öppna formerna fortsätter att användas till bronsålders slut. Från och med järnåldern, omkring 500 f.Kr., försvinner de öppna formerna i Mellansverige (Eriksson 2009:179ff). Lika så gör hänkeln, den polerade ytbehandlingen

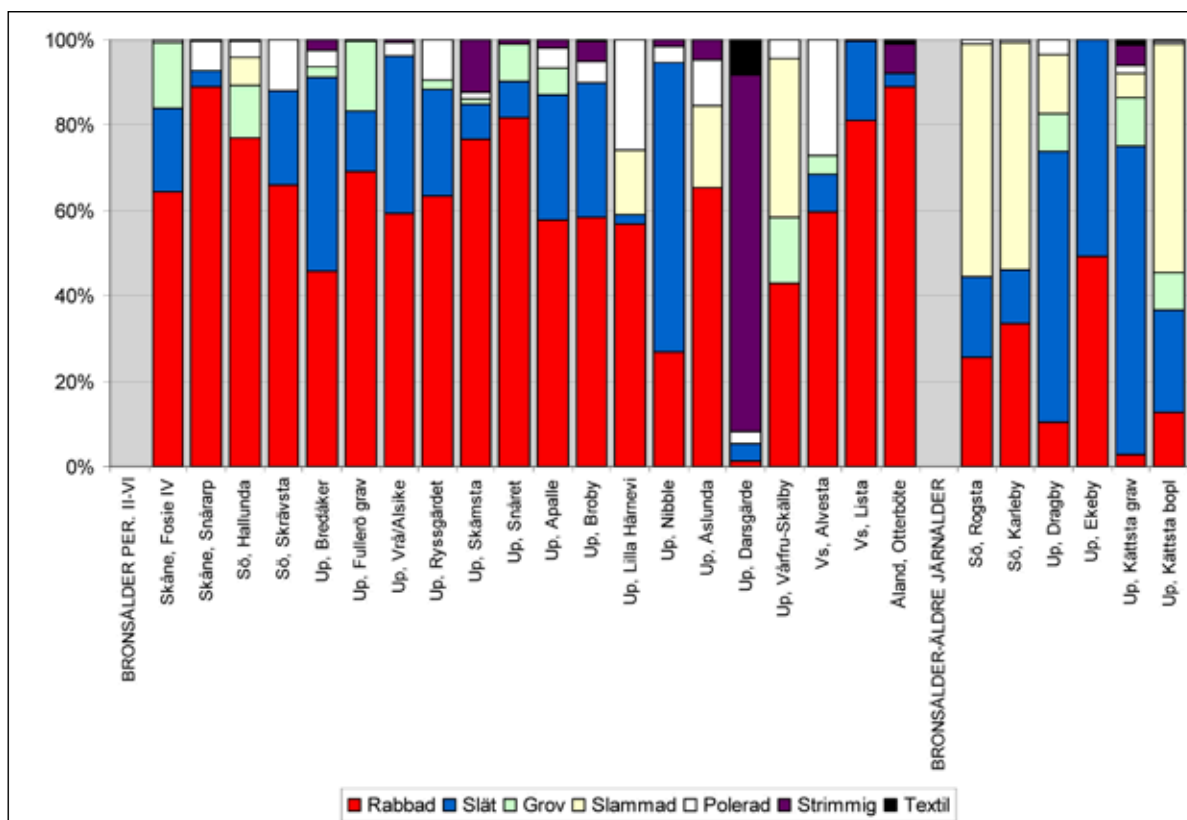
och rabbningen (Eriksson 2005). Det är ett traditionsbrott i hela keramikhantverket som är mycket tydligt i Mälardalen. Kontakterna med södra Östersjöområdet och Centraleuropa verkar under förromersk järnålder ha blivit glesare. Under romersk järnålder återkommer fint polerade och dekorerade dryckeskärl som ibland har hänkel. Till skillnad från bronsålderns dryckesskålar är de nya järnålderskärlen i stället slutna och tyder på ett mer individuellt dryckeskärl.

Servisens sociala rum

Det som är speciellt intressant med keramiken under bronsåldern från period II till och med VI i Mälardalen är att fördelningen mellan de olika ytbehandlingarna oftast är mycket likartad på olika platser. Boplatserna har nästan alltid ca 60–80% rabbad keramik, 10–30% keramik med slät/glättad yta och ca 2–10% fint polerad yta (fig. 3). Fördelningen är ungefär likartad oavsett om man räknar på antal fragment eller per vikt. Ser man till antalet kärl så kommer de rabbade kärlen att få en betydligt mindre andel. En grov uppskattning av rekonstruerbara kärl ger i stället vid handen att ungefär 40% av kärlen var rabbade, ca 30% var polerade och 30% var släta. Uppskattningen är givetvis grov men visar ändå att man har haft en förhållandevis likartad servis. Det är ett drag som

återkommer på många boplatser i Skåne, Polen och Nordtyskland (Jaanusson 1981; Eriksson 2009). Det i sin tur måste spegla likartade bordskick, måltids- och dryckesseder.

Några få platser skiljer sig dock från mängden. En av de platserna som grävdes först var Skrävsta i Botkyrka socken (Arwidsson i manus; Jaanusson 1981). Det var en grav och/eller skärvstenshög som undersöktes redan 1940 av Greta Arwidsson. Hon kom senare att bli den första kvinnliga professorn i arkeologi. Det som var avvikande på platsen var mängden fina, blankt polerade och svartbrända skålar med hängklar. De samtida arkeologerna var först skeptiska till att så pass fin keramik verkligen kunde vara från bronsåldern. Skepsisen var så stor att Greta Arwidsson lät bli att publicera fyndet. Tiden kom dock i fatt henne och nu vet vi att

Figur 3. Diagram över ytbehandlingarnas frekvenser på en rad olika boplatser i Mälardalen. Märk Darsgårdes avvikande proportioner.

keramikmaterialet kom från yngre bronsålder. Att mängden av fint polerade skålar och koppar var så stor beror troligen på att man på platsen har haft komplicerade dryckesritualer med skålar som man har druckit och ätit ur och haft speciella lerskedar som man har använt. En av skedarna har till och med ett skaft med ett djurhuvud. Serverat har man gjort ur de enstaka rabbade kärl som också finns här. Antagligen har man haft stora måltider i samband med gravläggningar på platsen. Lokalen ligger på sydsidan av ett berg med utsikt över vattnet vid nuvarande sjön Aspen. Efter ceremonierna har man låtit delar av finservisen bli liggande kvar på platsen.

Två liknande platser är de nyligen undersökta lokalerna vid Ryssgårdet, Tensta socken, norr om Uppsala och Nibble i Tillinge socken, väster om Enköping (Hjärthner-Holdar *et al* (red.) 2008; Artursson *et al* (red.) i manus). Inget av materialen

Figur 4. Exempel på en dryckesskål från Hallunda, Botkyrka socken i Sörmland. Foto T. Eriksson.

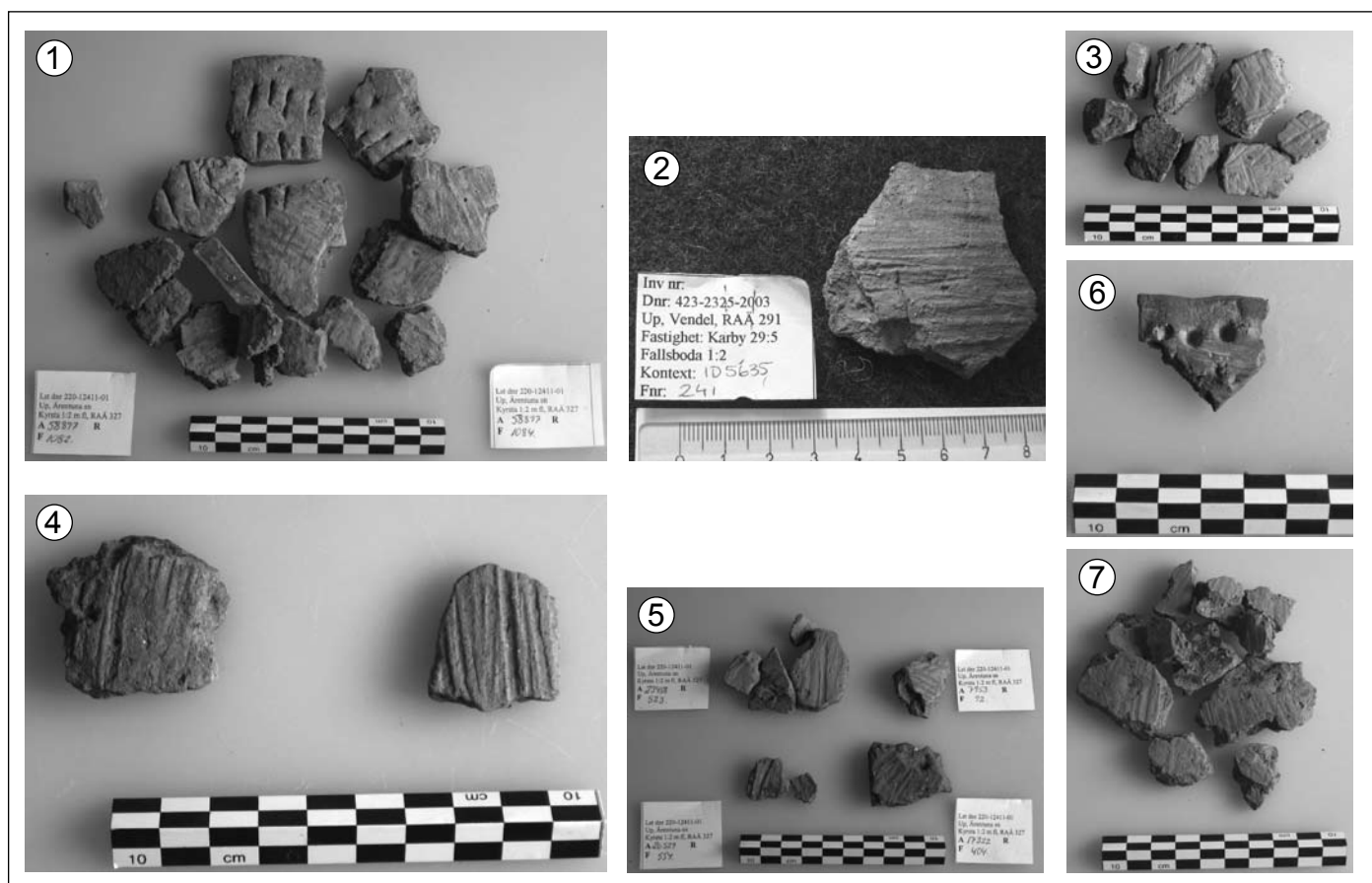
har samma höga andel fint, polerade skålar som i Skrävsta men är ändå avvikande inom olika delar av lokalerna. Just det är också ett resultat av att man i dag kan få möjlighet att undersöka större

landskapsutsnitt. På båda platserna fanns nämligen höjder med kulthus, gravar och kulturlager. På dessa höjder fanns en överrepresentation av släta och polerade skålar och serveringskärl. Intill låg lägre belägna vanliga boplatssytor där i stället den rabbade keramiken övervägde (Eriksson 2008; Brorsson & Eriksson i manus). Det är med andra ord ett mönster man kan se att man har haft rituella fester och gravöl på höjder och där efterlämnat resterna efter måltiderna i form av bland annat finare kärl. På Ryssgårdet förgylldes även festerna med brandoffer av djur, offer av en stor guldring och mat med mjölkprodukter, ungdjur och vilt. I Nibble finns även indikationer på att man har haft jätta drycker.

Mat under bronsålder

Att studera keramik är egentligen att studera matkultur. Nästan alla keramikväggar har använts för att förvara, bereda eller förtära mat och dryck. Konkreta rester kan vara förkolnade eller intorkade organiska beläggningar på insidan av kärlen. Framförallt är det de rabbade, stora förvarings- och beredningskärlen som har den här typen av beläggningar. Naturvetenskapliga analyser har visat att det ofta rör sig om olika vegetabiliska ämnen, till exempel säd. Många gånger är de också blandade med animaliska fetter. Antingen beror det på att man har använt kärlen till olika typer av mat eller så är det att man har kokat grytor eller olika typer av vällingar i kärlen. Något som var vanligt i det gamla bondesverige var bänkvälling, just en sorts soppa eller välling där veckans rester blandades ned.

I dag har vi möjligheter att analysera fettsyror och andra organiska föreningar som finns kvar inne i själva kärnväggarna (Isaksson 2007 & 2008; Brorsson *et al* 2007). Metoden gör att man kan se vad man verkligen åt och drack ur kärlen. Det är fettsyror från framförallt kärlets sista användning som finns bevarad i de porösa kärnväggarna. Om man först jämför resultaten med keramik från den äldre gropkeramiska kulturen (ca 3400–2400 f.Kr.)

Figur 5. Exempel på östligt influerad keramik i Mälardalen. Foto T. Eriksson. 1: Up, Ärentuna sn, Kyrsta RAÄ 327, F1082 & 1084. 2: Up, Vendel sn, Snåret RAÄ 291, F241. 3: Up, Gamla Uppsala sn, Bredåker RAÄ 134, F919. 4: Up, Gamla Uppsala sn, Bredåker RAÄ 134, F810 & 1302. 5: Up, Ärentuna sn, Kyrsta RAÄ 327, F92, 404, 523 & 554. 6: Up, Tierps sn, Svanby RAÄ 233-5, F14. 7: Up, Tierps sn, Skämsta RAÄ 342, F150.

har keramikanvändningen förändrats drastiskt. Marin föda och insjöfisk verkar inte ha spelat någon större roll under bronsåldern, åtminstone inte i det inre av Mälardalen. I stället har vegetabilier och animaliska födoämnen fått en allt viktigare roll. Med andra ord har jordbruksekonomin blivit helt dominerande. Mjölksprodukter har haft en betydelsefull del i såväl vardagsfödan som rituella sammanhang. Polerade och glättade skålar har ofta rester av olika mjölksprodukter. Om det har varit ren dryck, ost eller mjölkmat är dock svårare att säga. Vad vi i stället vet är att mjölksprodukter har förtärts bland annat vid olika gravritualer.

En ny vegetabilisk produkt som fick en stor betydelse var de jästa och sötade dryckerna. I kärnväggarna finns nämligen ibland kvar rester av socker och i andra fall jästsvampar tillsammans med vegetabiliska rester. Antagligen rör det sig om olika typer av öl eller mjöd som har tillretts i de stora rabbade krukorna och druckits i de fina skålarna med hänklar (Isaksson *et al* 2010).

De oglaserade lerkärlen har sugit åt sig olika typer av ämnen, en egenskap som hade både för- och nackdelar (Eriksson 2009:162ff). Kärlen blev porösa, de höll vätskor kyllda och kunde innehålla

jästkulturer. Avigsidorna var att de också släppte ut vätskan sakta men säkert, gav grogrund för bakterier samt att de kunde ge smak åt sitt innehåll. För att få dem täta kunde man försöka impregnera insidorna med tjära, något som det finns rester av i framförallt de rabbade kärlens väggar. Tjären har haft flera olika egenskaper, den har slutit till porerna och tätat men den har även haft antiseptiska egenskaper. Framförallt måste den ha gett smak åt innehållet. Det är något som har påverkat hela smakupplevelsen. Fenomenet är även känt från andra kulturer. Ett av de största användningsområdena för den romerska tjären var just som tätningsmedel för amforor. Det grekiska retsinavinet har också ursprungligen fått sin smak av just tjärtätade lerkärl. Så även det mellansvenska mjödet kanske hade en smak av rökig tjära.

Östliga influenser

På en del platser i framförallt östra delen av Stockholms län avviker några platser helt från det gängse (fig. 3 & 5). Det största materialet kommer från en höjdbosättning på ett berg vid Darsgårde i Skederids socken mellan Norrtälje och Rimbo (Ambrosiani 1958 & 1959; Reisborg 1989). Där fanns dels keramik av vanliga mellansvenska typer från bronsålder, dels keramik med intryck av gropar, kam, snöre och ytbehandlingar som antingen var textilintryckta eller strimmiga. Det sistnämnda är en yta där man antingen har tryckt in gräs eller rispat upp ytan med något grovt redskap. Både dekorer och ytbehandlingar är klart avvikande från den vanliga i Mälardalen vid den här tiden. Dekorer av den här typen är inte vanliga i Sydskandinavien. Däremot är dekorerna vanliga i öster, i nuvarande Finland, Estland, Lettland och Ryssland. Dessvärre är Darsgårde odaterat men materialet tillhör sannolikt sen bronsålder eller till och med tidig järnålder. Utifrån dekorerna, kärlformer, ytbehandling och gods får man lov att se materialet mer eller mindre som en koloni från öster. Störst likheter har materialet med det

Fig. 6. Ett exempel från Fullerö i Gamla Uppsala socken på hybridkulturen i östra Mellansverige under sen bronsålder. Det är en lokalt tillverkad rabbig kruka som har en östligt påverkad dekor av gropar och hål under mynningen. Foto T. Eriksson.

i västra Estland och sydvästra Finland under sen bronsålder. Även boplatsens läge på ett berg i den dåtida innerskärsgården har likheter med vissa höjdboplatser i öster. Analyser av keramiken tyder dock inte på att man har importerat keramiken utan den kan vara lokalt tillverkad (Eriksson 2009:87ff & 247ff; Stilborg 2009).

Runt 900 f.Kr. börjar det i östra Mellansverige dyka upp flera indikationer på ökade kontakter österut. Det är olika typer av holkyxor som har sina rötter runt Nordkalotten, Finland, Baltikum och ändå bort till Tatarstan i centrala Ryssland. Samtidigt börjar olika östliga inslag uppträda i olika omfattning på lokaler i framförallt östra Mellansverige. I några fall, som i till exempel Hallunda, kan det röra sig om enstaka kärl som har förts hit (Jaanusson 1981). I de flesta fall rör det sig om keramik som verkar ha tillverkats här i Mellansverige men i en annan tradition. Ganska snart börjar även östliga drag dyka upp på den vanliga, inhemska keramiken. Man börjar exempelvis dekorera med gropar på rabbade kärl, en kombination som skulle ha varit omöjlig i

Sydskandinavien (fig. 6). Den här uppblandningen av olika västliga och östliga drag fortsätter sen in i förromersk järnålder i Mälardalen. Många av de östliga dragen har då blivit en inhemsk tradition här och keramiken ser varken riktigt ut som den i Finland eller den söderut. I stället har vi fått en uppblandning där den gamla servisen med fint polerade dryckeskärl helt har försvunnit (Eriksson a.a.).

Sammanfattning

Någon gång mellan 1400–1300 f.Kr. introducerades en ny servis i Mälardalen. Servisen hade klara kontinentala förebilder, från dagens Polen, Tyskland och Tjeckien. Den bestod av rabbade förvarings- och beredningskärl, polerade dryckes- och matskålar med hänklar samt kärl med slät yta för olika funktioner. Ytbehandlingstyperna var kopplade till olika funktioner. Fördelningen av de olika typerna är ofta relativt likartad på olika boplatser och visar att man har haft en standardiserad servis. Däremot kan fördelningen av olika typer variera rumsligt på lokalerna utifrån vilken funktion olika ytor på gårdstunet eller gravfältet har haft. Servisen fortsätter

att användas fram till och med bronsålderns slut, omkring 500 f.Kr. Då sker ett kontinuitetsbrott i keramikhantverket. Både ytbehandlingar, gods och kärlformer förändras. Den gamla servisen tas ur bruk och i stället kommer kärl som är mer nyttobetonade för förvaring och beredning. Kärlden har använts för att bereda mat och dryck av säd, mjölk och kött. Tecken tyder även på att man har jäst drycker.

Redan tidigare hade östliga influenser börjat dyka upp, speciellt i östra Uppland. Från och med 900-talet f.Kr. börjar strimmig keramik, gropdekorer och keramik med textiltryck uppträda i varierande omfattning på boplatser och gravfält. I vissa fall som i Darsgårde i Skederids socken dominerar materialet av denna typ av keramik. Det är keramik som har östliga paralleller, dagens Finland, Baltikum och Ryssland. Utifrån tunnslip verkar mycket av denna typ av keramik vara lokalt tillverkad i Mälardalen men med östliga influenser. Dessa blandas upp med de inhemska traditionerna och övergår sedan till att bli en östlig mellansvensk tradition under förromersk och äldre romersk järnålder.

Referenser

- Ambrosiani, Björn. 1958.** Darsgårdekomplexet. En preliminär rapport. I: *Formvännen* 53, s. 161–176. Stockholm.
- Ambrosiani, Björn. 1959.** Keramikboplatser vid Hamnbrinken vid Darsgårde. I: *TOR*. Vol. 5. s. 108–128. Uppsala.
- Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F.** (red.) i manus. *Nibble i Tillinge socken*. UV Mitt Rapport. Riksantikvarieämbetet.
- Arwidsson, Greta. i manus (1944).** *Kulturförbindelser, Lausitz – Mälardalen*. Opubl. Manus i ATA.
- Bergerbrant, Sophie. 2007.** *Bronze Age identities: costume, conflict and contact in Northern Europe 1600–1300 BC*. Stockholm Studies in Archaeology no 43. Lindome. Bricoleur press.
- Brorsson, Torbjörn, Isaksson, Sven & Stenbäck, Niklas. 2007.** Stil, gods och kärlanvändning: neolitisk keramik från undersökningar i mellersta och norra Uppland. I: Stenbäck, N. (red.) *Stenåldern i Uppland. Uppdragsarkeologi och eftertanke*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 1, s.

409–438. Uppsala. Riksantikvarieämbetet. UV GAL, Societas Archaeologica Upsaliensis, Upplands museet.

Brorsson, Torbjörn & Eriksson, Thomas. i manus. Keramik – krukor och serviser. I: Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. (red.) i manus. *Nibble i Tillinge socken*. UV Mitt Rapport. Riksantikvarieämbetet.

Eriksson, Thomas. 2005. För förvaring eller för förtäring. Keramik under järnålder i Köpings-trakten. I: Karlenby, L. (red.) *Tidens resenärer. Arkeologiska händelser längs vägen mellan Köping och Kolsva*. Stockholm. Riksantikvarieämbetet.

Eriksson, Thomas. 2008. Krukor och serviser. I: Hjärthner-Holdar, E., Eriksson, T., & Östling, A. (red.) *Mellan himmel och jord. Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5, s. 273–308. Riksantikvarieämbetet, UV GAL. Uppsala. Riksantikvarieämbetet.

Eriksson, Thomas. 2009. *Kärl och social gestik. Keramik i Mälardalen 1500 BC–400 AD*. AUN 41. Diss. Uppsala. Riksantikvarieämbetet & Uppsala Universitet.

Hjärthner-Holdar, Eva, Eriksson, Thomas & Östling, Anna. 2008 (red.). *Mellan himmel och jord. Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5. Riksantikvarieämbetet, UV GAL. Uppsala. Riksantikvarieämbetet.

Isaksson, Sven. 2007. Bilaga 9. Analys av organiska lämningar i keramik. I: Björck, N. & Larsson, F. *Snåret. Aspekter på sten- brons- och järnålder i Vendel. Väg E4, sträckan Uppsala-Mehedeby, Uppland, Vendels socken, Fallsboda 1:2, Karby 29:5, RAÄ 291*. Riksantikvarieämbetet, UV GAL, rapport 2005:14. Arkeologisk förundersökning och undersökning. Uppsala. Riksantikvarieämbetet.

Isaksson, Sven. 2008. Analys av organiska lämningar i keramik. I: Hjärthner-Holdar, E., Eriksson, T. & Östling, A. (red.) *Mellan himmel och jord. Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5, s. 309–320. Riksantikvarieämbetet, UV GAL. Uppsala. Riksantikvarieämbetet.

Isaksson, Sven, Karlsson, Christina & Eriksson, Thomas. 2010. Ergosterol (5, 7, 22-ergostatien-3 β -ol) as a potential biomarker for alcohol fermentation in lipid residues from prehistoric pottery. I: *Journal of Archaeological Science (JONAS)* 37 (2010), s. 3263–3268.

Jaanusson, Hille. 1981. *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden*. Diss. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 1. Stockholm.

Kristiansen, Kristian., 1998. *Europe before history*. Cambridge. Cambridge University Press.
Kristiansen, Kristian. & Larsson, Thomas. B., 2005. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge. Cambridge University Press.

Reisborg, Synnöve. 1989. Die Keramik der Darsgårde-Siedlung, Skederid, Uppland. Eine Chronologische Analyse. I: Ambrosiani, B. (red.) *Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986*, s. 83-106. KVHAA Konferenser 22. Stockholm. Vitterhetsakademien.

Stilborg, Ole. 2009. Bilaga 3. Appendix 1. Yngre bronsålderskeramik med textilavtryck. KFL Rapport 06/1218: I: Eriksson 2009. Riksantikvarieämbetet.

نکستین

Bronsålder ute i själva oceanen

- Östra Svealand för 3000 år sedan mot bakgrund av två skärvstenshögar i Turinge och på Ornö

Av R. Wikell & M. Pettersson

Abstract

Mälardalen är mycket rikt på lämningar från bronsåldern, något som de senaste årtiondenas intensiva forskning ställt i uppenbar dager. Författarna har undersökt två skärvstenshögar, som väl faller in i den nya bilden av regionens bronsålder. Den ena ligger i Turinge, som är en tät bronsåldersbygd med stora boplatser, många skärvstenshögar, rösen, hällristningar och bländande depåfynd av brons. Den andra skärvstenshögen ligger på Ornö i Stockholms södra skärgård. Ornö framstår vid första anblicken som ett kärvt säljagarläger, men visade sig vara mer agrart än förväntat. Sammantaget är skärvstenshögarerna en del av den nya bilden av östra Svealands bronsålder: en fullt bebyggd skärgårdsvärld.

Inledning

För 3000 års sedan var östra Svealand ett fullkoloniserat landskap. Överallt där man kunde livnära sig som boskapsskötande bonde, där hade man också slagit ner sina bopålar. Och dåtidens bonde hade grannar och släktingar utspridda överallt i det av vatten – vikar, sund och fjärdar – genomskurna Mälardalen. Ty överallt finner numera arkeologerna spår efter bronsålderns människor. Det är gravar och skärvstenshögar, det är hällristningar och offerfynd, fornborgar och boplatser. Med förkärlek låg boplatserna i närheten av strandängarna. Stränder som genom landhöjningen också hela tiden växte runt de glittrande Mälarfjärdarna. Mälaren var vid denna tid en stor havsvik helt uppfylld av öar. Skärgårdsvärlden i östra Svealand var till synes utan ände för den som här paddlade fram.

Den förändrade bilden beror på att arkeologerna bättre har lärt sig läsa spåren efter de människor som en gång levde längs mälarfjärdarna för 3000 år sedan. Och människorna har lämnat mängder av fornminnen efter sig. I det följande ska vi närmare bekanta oss med detta kulturlandskap utifrån två skärvstenshögar (fig. 1). Den ena belägen i en tät bronsåldersbygd i Turinge. Den andra fallstudien är från det till synes avlägsna Ornö i Stockholms skärgård. Mot bakgrund av det förändrade kunskapsläget som de senaste årtiondenas storskaliga grävningar medfört, kan en helt ny bild skissas, och

den är både färgrik och skarp i detaljerna. Vi ser ett dynamiskt samhälle baserat på en blandeekonomi: boskapsskötsel och jordbruk, kompletterat med fiske och insamling. Alltsammans beläget längs stränderna i ett av vindlande fjärdssystem dominerat landskap – en skärgårdsvärld. Miljön kräver givetvis sjödugliga båtar, något som också 2500 bilder av skepp på regionens hällristningar bär vittnesbörd om. Uppenbart är det ett samhälle med mycket folk och båtar. Utifrån fynden att döma hade det vida kontaktnät, både fredliga och krigiska, med övriga Norden, och även långt bortanför det.

Arkeologerna har faktiskt de senaste 30 åren avslöjat den reella bakgrunden till de berömda och ofta citerade raderna om Svearna, som den romerske historieskrivaren Tacitus meddelar oss i sitt verk *Germania* 98 e.Kr. Ty den äldre järnålderns samhälle har en solid förhistoria i bronsåldern. Vi läser här Nils Edvard Hammarstedts översättning från 1916: *Härefter komma ute i själva oceanen svionernas folkområden, vilka äro mäktiga icke allenast genom manskap och vapen utan även genom flottor.*

Bakgrund

Bronsålderns skärgårdshav, som kom att bli sjön Mälaren, var 15–20 mil långt, och från någon mil upp till 10–15 mil brett, beroende på var och när man räknar storleken på området. Längden på stränderna inom detta sönderskurna landskap är

Figur 1. Platser omnämnda i texten i östra Svealand. Karta M. Pettersson.

mycket stort. Grovt räknat på en översiktskarta så ser man att längden på Mälaren, tur och retur längs södra mäljarstranden, och tillbaka längs den norra, motsvarar längden på hela svenska ostkusten (av Östersjön). Inom detta tämligen koncentrerade område rymdes således hela ostkusten, och frågan är hur mycket strand det rymmer om all strand räknades? Har vi dubbla ostkusten i Mälardalen? Hur som helst så blir det mycket folk på liten yta, och med båt var det inte långt till närmsta granne. Skärgårdskännaren Sten Rinaldo (1986:101) har i några fina rader fångat vad det socio-geografiska mönstret upplevt med båtar har inneburit, här med utgångspunkt i Roslagen: ”Släktbanden låg som ett spindelnät över det yttersta bandet av boöar och Georg hade varje tråd i sitt minne.”

Tack vare de geografiska förutsättningarna hade en ypperlig scen bildats för den kommande historien, en historia som skrevs av människorna själva. Närvaron av en ”skärgårdsfjord” underlättade social kommunikation. Med vackert utsirade båtar knöts de otaliga bosättningarna i det örika mäljarhavet samman genom släktskap och förbund (Pettersson & Wikell 2010). Vi kan föreställa oss sammankomster

vid strandnära hållristningar, som vid Enköping, eller vid stora komplex av skärvstenshögar. Säkert gick det inte alltid fredligt tillväga, men tämligen tidigt måste sociala grupperingar ha uppstått, vars identitet som båtburna skärgårdsbönder ”ute i själva oceanen” var en förenande faktor. Första århundradet efter Kristi födelse vet vi att de kallades ”Svioner”.

Gamla bilden

För arkeologer verksamma i Mälardalen i dag, är den mycket täta fornlämningsbilden under bronsåldern inte längre någon överraskning. Det är mer regel än undantag att mycket stora boplatsskomplex från perioden undersöks vid storskaliga exploateringar, mer om detta nedan. Men det var inte länge sedan som bronsåldern framstod som något mycket vagt, ja, nästan obefintligt. När författarna av dessa rader i början av 1980-talet inledde sina arkeologistudier rädde fortfarande den gamla bilden från 1960-talet, men förändringens vindar hade redan börjat blåsa. Den gamla bilden kanske bäst kan illustreras av den bebyggelsearkeologi som framförts av Björn Ambrosiani (1964). I början av 1980-talet fanns en stor karta över östra Mälardalen uppsatt längs en

vägg på Historiska museet i Stockholm. Områden med förmodade bosättningar från bronsåldern var markerade med grön färg. På kartan som sträckte sig från golv till tak, omfattande drygt 20 kvadratmeter, var de gröna fläckarna till synes helt på måfå utslängda här och var. Det var långt från dörr till dörr under bronsåldern. Uppenbart är kartan grundad på den bebyggelsearkeologiska tesen om en över tid accelererande kolonisationsprocess. En evolutionistisk grundsyn. Även så sent som på 1990-talet upprepar Ambrosiani (1991:19) envist sin bild: ”Gravfälten från yngre järnålder representerar alltså en mångdubbelt större befolkning än gravfälten från äldre järnålder och framför allt från bronsålder.”. Detta enbart grundat på gravars synlighet, ett antagande som visat sig vara fel.

Perioden var undflyende och svår att fånga före de storskaliga utgrävningarna från 1970-talet och framåt och den reviderade inventeringen (kring 1980). Några äldre citat får illustrera detta. I kulturmiljöprogrammet för Nynäshamns kommun konstaterar Peter Bratt och Rolf Källman år 1983 (sid 28) följande: ”Få boplatser från bronsålder är hittills kända i Sverige. Detta förklaras vanligen med att de boskapsskötande bronsåldersmänniskorna kunde föra en mer eller mindre rörlig tillvaro i det varma och torra klimat som rådde”. På ett seminarium för bronsålder och äldsta järnålder som arrangerades av Stockholms läns museum år 1995 (Bratt & Lundström, red 1997), så presenterade inventören Ronnie Jensen (1997) den drastiska skillnaden mellan det gamla och det nya kunskapsläget som nu var ett faktum bland entusiastiska arkeologer. Det gamla läget låter han illustreras av Märten Stenberger (1964:211), som i sitt gedigna översiktsverk ”Det forntida Sverige” skriver sålunda: ”boplatser (är) ytterst sällsynta”. Det nya läget kan med fördel studeras på Jensens egna spridningskartor över rösen, skärvtenshögar med mera. Nu är det inte frågan om några spridda fläckar längre, utan om en jämn ”heltäckningsmatta” av mer eller mindre

tjocka prickar på spridningskartorna. Den gamla kartan på museet är nedplockad i dag.

Nya bilden

Alf Nordström, den mångsidige länsantikvarien i Stockholm under 1970-talet, såg den nya bilden snabbt växa fram i takt med att Storstockholm bildades. Det var i samband med att arkeologerna banade av all matjord som dolde fornlämningarna, som en ny bild av bronsåldern kunde tecknas. Både på Järvafältet och i Botkyrka framkom omfattande boplatslämningar. Hallundas bronsgjutarverkstäder var ”en arkeologisk sensation”, och man anar i andanom att Nordström visionärt såg det rika kulturlandskap som arkeologerna i dag är förtrogna med när han skrev: ”Spår efter bronsåldersbygd går sen att följa miltals längs södra mälärstranden.” (Nordström 1985:12). Även arkeolog Bo Petré, som i årtionden grävde gravar på Lovö, anade tidigt det täta bronsålderslandskap som finns i Mälardalen. På hans karta över västra Storstockholm finns boplatser vid varje strandängsförande vik i Spånga, på Lovö och i Botkyrka, och han undrar retoriskt: ”Man kan fråga sig om vi möjligen underskattar intensiteten av bebyggelseutbredningen före järnåldern.” (Petré 1984:52).

Undersökningarna på Järvafältet och i Hallunda var bara början på det stora paradigmskifte, det vill säga ett nytt sätt att se på omvärlden, som skedde under de här årtiondena. Idag är detta, det fullkoloniserade Mälardalen, en självklarhet för fältarkeologer i östra Svealand. Att bilden av bronsåldern helt har förändrats från det ”tomma” landskap som Mälardalen först troddes vara, kan läsaren genast förvissa sig om genom att ta del av de andra bidragen i denna skrift, det må vara hållristningar eller fornborgar, depåfynd eller nyttjandet av keramik, och rentav ond bråd död. Läsaren hänvisas också till några goda sammanställningar som ”Forntid i ny dager” (Bratt red 1998) och

”Spiralens öga” (Olausson red 1999). Några siffror kan förtydliga. Antalet gravar, rösen och stensättningar i Stockholms län är 1542 respektive drygt 2700 (Jensen 1997), och fler upptäcks hela tiden, särskilt ensamliggande stensättningar med kal stenfyllning i krönlägen. Mängden fornborgar är i Mälardalen drygt 600 (FMIS). Medförfattare Wikell har enbart i Haninge upptäckt sex oregistrerade vallanläggningar, och man frågar sig hur många fler det finns i regionen? Antalet skålgropar är ”astronomiskt”. I dagsläget känner vi till 7000 ytor med 93000 enskilda skålgropar i Mälardalen (Kenneth Ihrestam muntlig uppgift, Broström & Ihrestam denna volym). Hypotetiskt kan det vara så många som en miljon skålgropar (Wikell 2010, Wikell 2011 (i tryck), Wikell et al i tryck).

Redan på 1980-talet bekräftades att boplatserna i Spånga och Hallunda inte var unika. Ånyo hittades rumsligt stora boplatser som Åbrunna och Ribby i Haninge, Apalle vid Bålsta, Barkarby i Järfälla, Skärgårdsstad (gravfält) vid Åkersberga, samt i Uppsala län: Alsike, Nibble, Ryssgårde och Sommaränge. För att nu nämna några av de mer namnkunniga. Värt att notera är att de grävda platserna innan undersökning inte ser speciellt rika ut. De framstår som en prick i mängden på spridningskartorna.

Arkeolog Leif Karlenby (2007:142) skriver att den dåtida mälarön Håbolandet var ”fullkoloniserad bygd”. Vidare har bronsgjutning påträffats på åtta platser i Uppland (Schütz 2005:121). Den arkeologiska sensation Nordström omnämnde för bronsantverket i Hallunda verkar i ljuset av dessa undersökningar vara en vardaglig handling. Inte alls så exklusivt som det ofta framställts, då det i den arkeologiska litteraturen hetat att brons tillhör gudamakter och hövdingar. Åter blir frågan aktuell som en bronsåldersforskare ställde: ”Too many chiefs and not enough indians?” Det skulle heller inte förvåna om vi i framtiden upptäcker småskalig kopparbrytning i östra Svealand.

Metallhantverk påträffas ibland när man gräver ut skärvstenshögar. Ovan nämnde Jensen (1997:5) meddelade, för snart 15 år sedan, att då var 4600 skärvstenshögar kända i Mälardalen. Fler upptäcks varje år. Ofta indikeras boplatser av dessa anläggningar, men som grävningar också visat så har inte alla boplatser skärvstenshögar. Högarna är således enbart en grov fingervisning om vart bebyggelsen har legat. Men fenomenet är klart knutet till bronsåldersmiljöerna. I Mälardalen är de faktiskt ett signum för perioden. Ett annat spännande drag med skärvstenshögarna är att de kan innehålla begravningar. Det rör sig om kremationer (Rundkvist 1994). Apropå gravar så har det visat sig vid Nibble i Uppland att de kremerade människobenen där har bakats in i bröd. Man åt tydligen upp sina döda... Av uppenbara skäl blir det svårt att beräkna folkmängd enligt Ambrosianis modell.

Med denna exposé över den nya bronsåldern i östra Svealand, var det med spänning vi tog oss an två skärvstenshögar. Miljön på Ornö upptäcktes 1977 vid andragångsinventeringen (Linnér 1984). Högen i Turinge var okänd och hittades av oss då vi undersökte några skålgropshällar (Wikell 2010). Turinge socken, som ligger ”längs södra mälarstranden”, är i likhet med så många andra socknar en fornlämningsrik bygd (Wigren 1987). Bronsålderns bosättning var väl etablerad kring en inlandsfjärdmiljö, vilket idag syns som många och stora skärvstenshögar, rösen och stensättningar, hundratals skålgropsförekomster och sju bildristningar. Även ett rikt depåfynd av brons är känt. Vår lilla skärvstenshög innehöll 1500 liter sten. Bland fynden märks några slipstenar, en knacksten/löpare, keramik och några enstaka benflisor. Under högen framkom tre skålgropar i en håll (fig. 2). Anläggningen daterades till 1000 f.Kr. På det hela taget faller anläggningen väl in i den lokala miljön vid Mörby som har en tät frekvens av skärvstenshögar, rösen och skålgropar. Ett mönster vi känner igen från övriga Mälardalen.

Figur 2. Skärvstenshögen vid Mörby, RAÄ 221, i Turinge daterades till 1000 f.Kr. och överlagrade tre skålgropar. Förhållandet visar att traditionen med skålgropar då var etablerad i regionen. Det finns fler skålgropar på hållarna i bakgrunden. Marcus Eriksson undersöker högen. Foto R. Wikell.

Ornö däremot har länge framstått som en anomali, ja, nästan unik. På ön finns tre skärvstenshögar och ett 50-tal stensättningar i krönlägen. Dessa ligger kring de två djupa vikar som skar in i den största av de dåvarande öarna. Vi undersökte den sydvästra kvadranten av en skärvstenshög vid Hässelmara i den norra ansamlingen. Högen bestod av följande arkeologiskt urskiljbara enheter. Först ett sotlager med enstaka brända ben och skalat korn, därpå ett skärvstensblandat sandlager med en koncentration av sju deponerade löpare/knackstenar, en bit därifrån en koncentration av keramik. Sandlagret inramas av en vällagd kantkedja, som senare har byggts på i omgångar för att hålla tillbaka den fyllning av skärvsten som lades ovanpå sandlagret. Skärvstenslagrets mäktighet är en meter. I ytskiktet av skärvstenen kom löpare och keramik, och då rakt ovanför de tidigare fynden. Löpare ovanför löpare och keramik ovanför keramik. Centralt i högen framkom ett kärnröse av obrända stenar, liksom de som låg i kantkedjan (fig. 3).

Figur 3. Skärvstenshögen, RAÄ 105, vid lilla Ladängen, Hässelmara, Ornö socken uppvisade en utstuderad uppbyggnad, som kan tolkas i kosmologiska termer. Anläggningen dateras till brytningskedet mellan bronsålder och järnålder. Foto från V av R. Wikell.

Ett ^{14}C -prov på träkol från högens botten gav en datering till 700–400 f.Kr, det vill säga till övergången mellan yngre bronsålder och äldre järnålder. Högen uppvisar en komplex och genomtänkt uppbyggnad från anläggande till avslut. Högen påminner om vallanläggningar med sin kantkedja (muren) kring ett kärnröse (berget), samt förekomsten av brända föremål – rituella depositioner av agrart präglade fynd (Olausson 1999:373). Detta var förvånande, då vi förväntat oss en säljagarstation i likhet med Otterböte på Kökar i Åländska skärgårdshavet. I en närbelägen rotvälta fann vi mer keramik och ett bränt ben från ko. Vid anläggandet av högen för 2500 år sedan stod havet 15 meter högre än i dag, och Ornö erbjöd redan då goda ytor för odling och strandängar för bete. Även om fiske och säljakt inte var obekant så har människorna på Ornö haft en agrart inriktad livsföring, som inte skiljer sig från fränderna inne kring bronsålderns målarfjärder. Att man tog Ornö i anspråk visar att det var fullt med folk inne på Södertörn, östra Sörmland och östra Svealand i övrigt. För folk som levde med båtar ”ute i själva oceanen” var dock Ornö inte en avkrok som det kan upplevas idag.

Tack till: *Gålöstiftelsen, Ornö sockenstuga, Skärgårdsstiftelsen, Stiftelsen Längmanska kulturfonden, Berit Wallenbergs Stiftelse, samt Marcus Eriksson, Bertil Lindén, Kjell Linnér och Martin Rundkvist.*

Referenser

Ambrosiani, Björn. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria.* Diss. Uppsala universitet. Uppsala.

Ambrosiani, Björn. 1991. *Järnåldern. Bygden växer fram.* Haninge.

Bratt, Peter & Lundström, Åsa. 1998 (red.). *Forn tid i ny dager.* Arkeologi i Stockholmstrakten. Stockholms läns museum. Stockholm.

Bratt, Peter. & Källman, Rolf. 1983. *Kulturmiljöprogram för Nynäshamns kommun.* Kulturhistoriskt värdefulla områden. Nynäshamns kommun, Länsstyrelsen Stockholm. Stockholm.

Bratt, Peter & Lundström, Åsa. 1997 (red.). *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län.* Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholms läns museum. Stockholm.

FMIS = Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesinformationssystem.

Jensen, Ronnie. 1997. Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län sett ur ett inventeringsperspektiv. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.) *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län*, s. 3–17. Stockholms läns museum.

Karlenby, Leif. 2007. Kolonisation, kontinuitet och kulturlandskapsutveckling på Håbolandet. I: Anund, J. (red.) *Gården, tingen, graven.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter nr 71. Stockholm.

Linnér, Kjell. 1984. Skärvstenshögar i kustmiljö – Ornö. I: Hyenstrand, Å. (red.) *Bronsåldersforskning – kring aktuella projekt.* Arkeologiska rapporter och meddelanden från institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet, nr 17, s. 82–84. Stockholm.

Nordström, Alf. 1985. *Mälarbygd. Historia och topografi.* Stockholm.

Olausson, Michael. 1999 (red.). *Spiralens öga.* Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar nr 25. Stockholm.

Olausson, Michael. 1999. Om vallanläggningar och boplatser i ett bronsålderslandskap. I: Olausson, M. (red.) *Spiralens öga.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar nr 25, s. 365–392. Stockholm.

Petré, Bo. 1984. Indikationer om bebyggelseintensitet, samhällsstruktur och ekonomi i östra Mälardalen under yngre bronsålder. I: Hyenstrand, Å. (red.) *Bronsåldersforskning – kring aktuella projekt.* Arkeologiska rapporter och meddelanden från institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet, nr 17, s. 52–60. Stockholm.

Pettersson, Mattias. & Wikell, Roger. 2010. Uniting boats. Coastal people rides Seaworthy and Beautiful boats. I: Larsson, M. Å. & Pappmehl-Dufay, L. (red.). *Uniting Sea II. Stone Age societies in the Baltic Sea region.* Opia 51, s. 109–125. Borgholm.

RAÄ + nr = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

Rinaldo, Sten. 1986. *Dagar och sekler i skärgården*. Kristianstad.

Rundkvist, Martin. 1994. Skärvstenshögar med gravgömmor i östligaste Mälardalen. I: *Fornvännen* 89. s. 83–89.

Schütz, Berit. 2005. Med ögon känsliga för grönt. Spår efter bronsgjutare vid Bredåker i Gamla Uppsala. I: *Uppland 2005*. Uppsala.

Stenberger, Mårten. 1964. *Det forntida Sverige*. Uppsala.

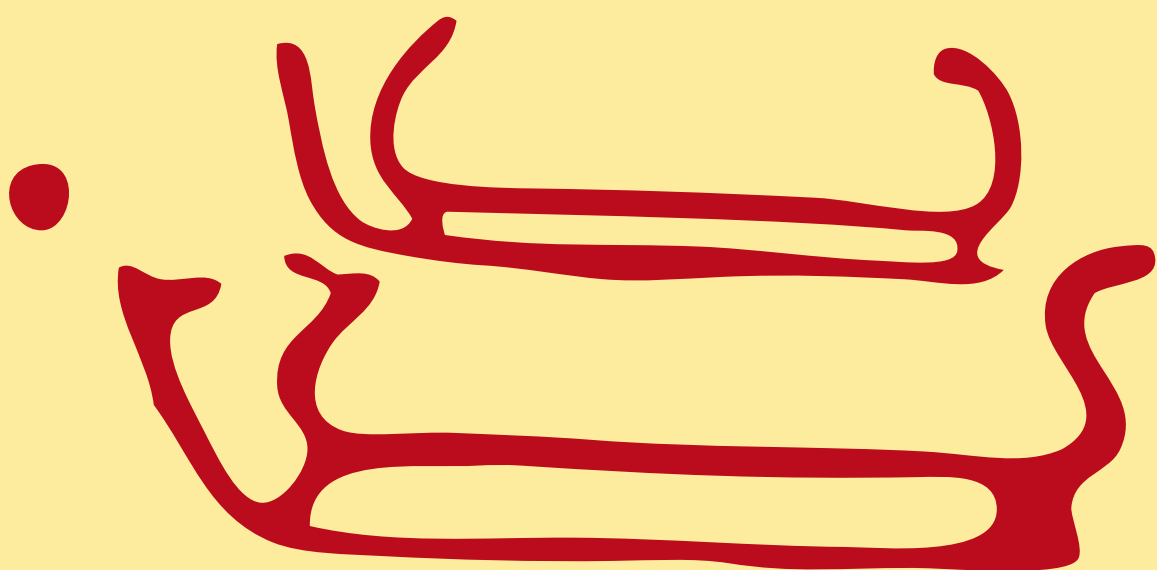
Tacitus, Cornelius. 98. (Hammarstedt, Nils Edvard övers. 1916.). *Germanerna*. Stockholm.

Wigren, Sonja. 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminiscens*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.

Wikell, Roger. 2010. Skålgropsland. Händelser vid hållar i Turinge socken, Södermanland. I: Alexandersson, K., Pappmehl-Dufay, L. & Wikell, R. (red.). *Fornid längs ostkusten*. Blankaholmsseminariet de två första åren, s. 164–175. Västervik.

Wikell, Roger. 2011 (i tryck). Hard Rock Studies – Cup Marks in Eastern Svealand. I: Thedéen, S., Andreeff, A. & Ljung, C. (red.) *Excavating iconic features and symbols*. Papers presented at X Nordic TAG, 26th – 29th May 2009, Trondheim.

Wikell, Roger, Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. I tryck. Rock art in Eastern Middle Sweden – Case study project: Södermanlands Rock Carvings. Proceedings from the 11th Nordic Bronze Age Symposium. I: *The changing Bronze Age in Fennoscandia and around the Baltic Sea*. Helsinki, Finland 29.-31.10.2009.

Demonstrativa depositioner

- begravningspraktiker speglade i bronsålderns depåer?

Av S. Thedéen

Abstract

Inom bronsåldersforskningen har depositioner av föremål i våtmarker eller under stora stenar framförallt tolkats i termer av offer till gudomligheter eller som spår av fruktbarhetsritualer. Syftet med den här artikeln är att utifrån en rituell deposition av två armringar i Sundby i Spånga i västra Stockholm diskutera huruvida vissa depositioner istället kan förstås som ett led i bronsålderns begravningspraktiker utifrån en rumslig analys av hur depositionerna relaterar till gravrösen och skärvstenshögar som är andra platser där delar av begravningsritualen genomfördes.

Armringar från yngre bronsålder

I början av maj 1938 gräver Alf Magnusson i sin trädgård på tomten Syrenen 2 i Sundby i Spånga socken i västra Stockholm. På ungefär ett spadstags djup påträffar han två stycken föremål som visar sig vara armringar av brons (SHM 22026; fig. 1). Ringarna ligger tätt ovanpå varandra. Tre veckor efter upptäckten lämnas armringarna in till Riksantikvarieämbetet och inlöses med 40 kr.

Figur 1. Armringarna från Sundby i Spånga socken (foto: Jenny Nyberg, bildnr 310862, SHMM 2007-03-01. Licens: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/se/>).

Armringarna som har öppna ändslut har en diameter av 7,5 respektive 7,8 cm. De är ornerade med grankvistliknande mönster, har grön vittrad patina och är mycket nötta. Att ringarna har grön patina och inte mosspatina är följdriktig då de sannolikt inte varit deponerade i vatten eller våtmark. Tomten där ringarna påträffades är belägen 23 meter

över havet och eftersom ringarna kan dateras till bronsålderns yngsta skede då strandlinjen låg ca 15 meter över dagens vattennivå har de sannolikt inte deponerats i vatten. Armringarna härrör att döma av fyndomständigheterna inte från en grav då inga mänskliga kvarlevor eller konstruktioner påträffades vid armringarna. Det som möjligtvis skulle kunna tyda på ett gravsammanhang är en stensättningsliknande lämning endast 30 meter ONO om den plats där ringarna framkom. Ringar, och då främst halsringar och inte armringar, med datering till yngre bronsålder förekommer som gravfynd från yngre bronsålder men är betydligt vanligare som depåfynd. Att det rör sig om två ringar är föga förvånande att döma av de många exempel på att just två ringar förefaller att deponeras tillsammans.

Armringarnas sammanhang vid deponering kan beskrivas som nedanför och O om det s.k. Flystaberget. På Flystabergets högsta punkt, 45 meter över havet, finns ett registrerat röse som är 12 meter i diameter (RAÄ 4). Röset är mer att betrakta som ett inklätt berg då berget går i dagen och lämnar en öppen yta i rösets mitt. En ca 20 meter lång stensträng löper i nordvästlig riktning från röset. Följer man stensträngen i denna riktning och nedför berget påträffar man efter ca 400 meter en skärvstenshög (RAÄ 27), 9 meter i diameter, som ligger i ett mindre gravfält med stensättningar (fig. 2; fig. 3). Vare sig skärvstenshögen eller röset på Flystaberget är undersökta. I bronsåldersmiljön

Figur 2. Skärvstenshögen (t.v.) och röset (t.h.) på Flystaberget. Foto S. Thedéen.

finns inga hållristningar med figurmotiv men väl två skålgropsblock med 55 respektive 30 registrerade skålgropar 400 meter S om Flystaberget.

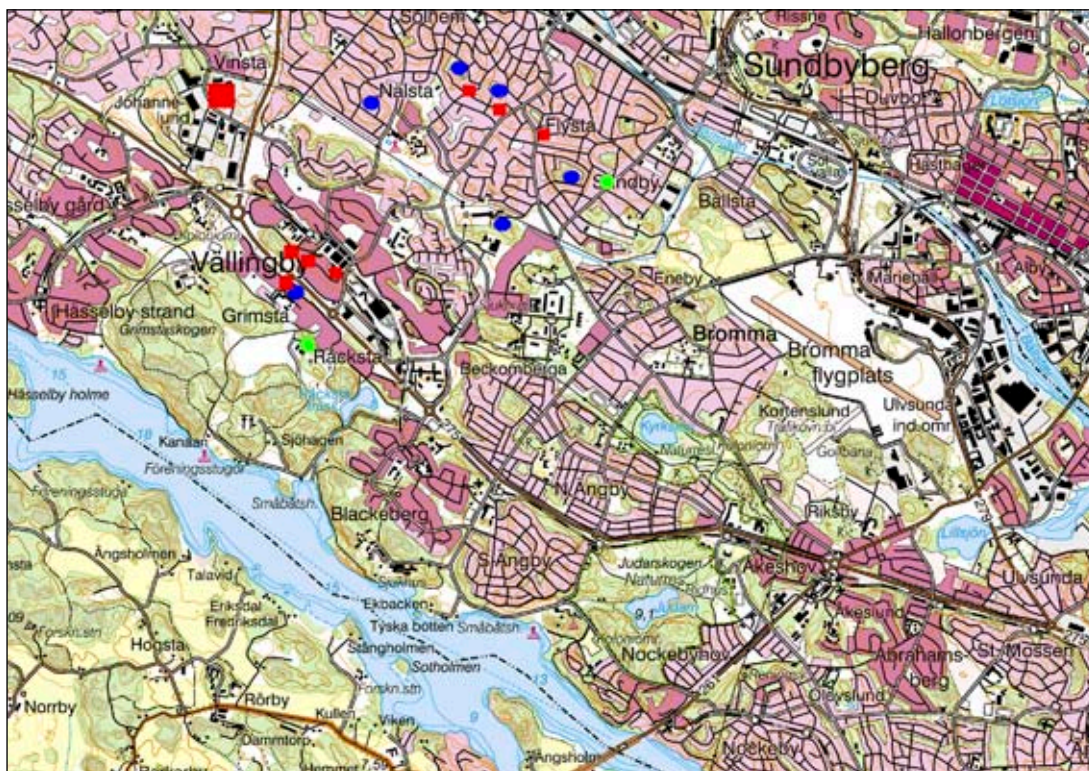
Med utgångspunkt i fyndet av de två armringarna från Sundby i Spånga kommer jag i artikeln närma mig skalnivån mellan landskapet och deponeringsplatsen för att försöka få en ökad förståelse för deponeringen av armringarna. En diskussion kommer att föras huruvida vissa depositioner kan förstås som ett led i begravningsritualen snarare än att betraktas som offer vilket tidigare forskning framförallt framhållit.

Bronsålder i Spånga

I Spånga finns ett flertal fornlämningar från bronsålder (fig. 3). Ett stort antal lämningar finns bevarade men både skärvstenshögar, rösen och stensättningar har också undersökts i samband med utbyggnaden av de västra förorterna under 1950- och 60-talen. Sundby i Spånga är beläget vid början på den sidovik till Bällstaån som under stora delar av bronsålder varit farbar. Sidoviken kantas av rösen och stensättningar, som är placerade på höjder på båda sidor av dalgången (RAÄ 19, 32, 34, 47, 50, 51, 357 m. fl.). Flera av rösen är över 10 meter i diameter, det största röset är 18 meter i diameter. Nedanför

vissa av rösen finns skärvstenshögar, ibland i grupp ibland ensamliggande. Ett antal skärvstenshögar har undersökts t.ex. RAÄ 31, 33, 109 och 125 på östra sidan av dalgången och RAÄ 10, 19, 20 och 21 på västra sidan av dalgången (Sjösvärd & Åström 1976:24ff). Längst in i viken dit 15-meterskurvan går, ligger bronsåldersboplatsen i kvarteret Plaisiren i Nälsta där skärvstenshögar, stensättningar och rester efter bronsgjuteriverksamhet framkom i samband med de arkeologiska undersökningarna (RAÄ 211; Laurén 1969). Boplatsen vid Plaisiren är en större bosättnings- och gravplats likt de i Hallunda och Apalle och som sannolikt varit bronsålderns centralplatser.

En liknande miljö som den vid Sundby finns vid Grimsta som är beläget på den västra sidan dalgången och längre norrut. Här undersöktes en röseliknande stensättning, RAÄ 19, som var 17 meter i diameter. Stensättningen innehöll en dubbelknapp och en kniv med datering till bronsålderns tredje period. Vid undersökningen framkom också ett flertal depositioner av brända ben på olika platser i stensättningen (Biörnstad 1966:13f; fig. 3). På RAÄ 19 delundersöktes även en skärvstenshög som var belägen 30 meter nedanför och NNV om röset. Skärvstenshögen var 15 meter i diameter och

Figur 3. Fornlämningar från bronsålder i Spånga. Grön cirkel=depåfynd, blå oval=röse, röd kvadrat=skärvstenshög, stor röd kvadrat=Plaisirenboplatsen © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2009/1130.

innehöll bl.a. ett fåtal brända ben. Det gick inte att bedöma om eldning hade skett på platsen (Sjösvärd & Åström 1976:26). I miljön har dessutom en deposition i form av en holkyxa påträffats på en nivå av 20 meter över havet vid båtsmansstället Oljeberget, 600 m S om stensättningen (RAÄ 299; SHM 15833).

Rituelle depositioner

Att deponera föremål på platser med betydelse har en lång tradition. Bronsålderns rituella depositioner har sina rötter i bruket att under stenålder deponera yxor. Generellt har depositioner både som depåer, dvs. flera föremål, och som lösfynd, om de påträffats i vatten, tolkats i termer av offer till högre makter eller som spår av fruktbarhetsritualer. Depositioner av två ringar har exempelvis knutits till

föreställningar om offer till en kvinnlig gudom med ledning av figuriner med förmodat kvinnligt kön som i flera fall bär två halsringar (Levy 1982).

Genom åren har flera företeelser kring depositionernas sammansättning, sammanhang och placering i landskapet varit föremål för olika studier. Bland studier som har uppmärksammat var depositionerna har ägt rum kan man skönja ett intresse för att antingen lägga fokus på ett bredare landskapsperspektiv eller att göra en närläsning av själva deponeringsplatsen och fyndomständigheterna. Båda dessa ingångar har inneburit en ökad förståelse för var depositionerna har skett. Det har varit möjligt att visa att depositioner av bronser gjorts i utkanten av bygderna, bortom bebyggelsen och den brukade marken, närmre de platser där man begravde sina döda i rösen. Själva

deponeringen förefaller i många fall att ha gjorts i det som under bronsålder varit vatten, våtmarker eller mossar. Men det är också vanligt att man har deponerat bronsföremål under stora stenar. Andra studier har visat att depåtraditionen genomgått förändringar under bronsåldern från att deponera yxor i rinnande vatten till att deponera ringar i stilla vatten (Hauptman Wahlgren 2002:166ff; Thedéen 2004:68ff). Förutom yxor och ringar som vanligtvis påträffas ensamma eller i par förekommer också andra föremål ofta deponerade ensamma. Det gäller t.ex. svärd. Vid sidan av dessa fynd förekommer större depåer som kan innehålla en variation av föremål (jfr Kristiansen 1974; Levy 1982). I Spångaområdet har ingen sådan större depå påträffats men förutom de två armringarna från Sundby och den ovan nämnda yxan finns ett fynd av en bronssvärdsklunga med mosspatina från norra Hässelby (SSM 16417) samt en avsatsyxha från norra

Figur 4. Halsring funnen vid Säbysjön i Järfälla (foto: Ulf Bruxe, bildnr 13919, SHM 1993-09-24. Licens: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/se/>).

Ängby i Bromma på gränsen till Spånga (RAÄ 110). När det gäller andra depositioner av ringar utgörs de närmaste fynden av en halsring funnen vid Hägerstalund (SHM 31368) i norra Spånga och av en annan halsring som hittats vid Säbysjön (SHM

5790; fig. 4) i Järfälla på gränsen till Spånga, båda platserna belägna längst in i Igelbäckens dalgång.

Ett alternativt synsätt till att tolka de rituella depositionerna som offer förespråkades redan av Worsaae 1866. Han menade att bronsålderns depåer skulle uppfattas som dödsskatter och var en ersättning för gravgåvor när kremering blev det rådande begängelsesättet från och med slutet av äldre bronsålder. Den uppfattningen delar Richard Bradley som framhåller att depåer är gravar utifrån ett resonemang om att kremeringsgravskick förefaller samvariera med rika depåfynd medan skelettbegravningar innehållande bronsföremål tycks innebära avsaknad av depositioner (Bradley 1990).

I det följande kommer jag att argumentera för att inte alla depositioner av föremål ska uppfattas som offer till gudar eller fruktbarhetsritualer. Vissa depositioner kan istället förstås som det sista ledet i bronsålderns komplicerade begravningsritualer och bör ha ett rumsligt samband med platser där den dödes kropp brändes, där ben deponerades i ett gravröse varefter föremål som tillhört den döde deponerades på en utvald plats. Men vilka företeelser och fornlämningskategorier kan representera de olika leden i begravningsritualen och hur förhåller de sig till varandra i rumsligt hänseende?

Från antikvariska begrepp till bronsålderns begravningspraktiker

Flera bronsåldersforskare har uppmärksammat att bronsålderns rösen, skärvtenshögar, ristningar och depositioner uppträder på i topografiskt skilda lägen i landskapet (Johansen 1993:101f; Thedéen 2004:22f). Bronsålderns föreställningsvärld var sannolikt kopplad till en vertikal landskapsuppfattning och kosmologi. De dödas värld representerad av rösen var belägna på bergen, de levandes värld markerades

av skärvstenshögar i en mellanzon i landskapet, ristningar har knytning till gränzonen mellan land och vatten och slutligen rituella depositioner, som många gånger har gjorts i vatten och våtmarker. Förståelsen av vad platserna representerar har också sin bakgrund i de antikvariska begreppen grav, boplatz och depå.

Från och med bronsålderns tredje period ca 1300 f.Kr., möjligtvis något tidigare, började de döda att kremeras. En första fråga är var de döda har kremerats. Det vi känner till är att det inte är på samma plats där benen deponeras i gravrösen då benen som påträffas där är rengjorda från sot och kol och endast utgör ett urval av den totala mängden brända ben. Skärvstenshögar som är en svårtydbar fornlämningskategori kan vara möjliga rester efter kremeringsplatser. De har genom åren tolkats på en mängd olika sätt allt från avfallshögar s.k. kokstenshögar som indikerar var bronsåldersboplatserna varit belägna till rester efter kremeringsbål i de fall skärvstenshögar påträffas i gravfält (Thedéen 2004:41ff). Att det rör sig om en fornlämningskategori som är mångfacetterad är de flesta överens om. Kanske är det så att flera av tolkningarna kan vara möjliga men att själva sammanhanget får avgöra hur en viss skärvstenshög har uppkommit, ibland som avfall från verksamheter på en gård, ibland som rest efter kremeringsbål när de döda skulle brännas. En betydelsefull fråga är hur man kan avgöra huruvida eldning/bränning/kremering skett på en plats med en skärvstenshög? I den sammanställning av undersökta skärvstenshögar i Spånga socken som Lars Sjösvärd och Erik Åström gjort är deras slutsats att det i de flesta fall är svårt att bedöma.

Ett vanligt återkommande fenomen kring skärvstenshögar är att de innehåller sot och kolblandad jord samt enstaka fynd av brända ben som skulle kunna tyda på kremeringsplatser. Det finns också tydliga exempel på att skärvstenshögar varit kremeringsplatser som Anders Kaliff visat i

fråga om skärvstenshögar från Ringebygravfältet i Östergötland (Kaliff 1997:60f). Vissa skärvstenshögar förefaller dessutom bryta mot den ovan skisserade placeringen av rösen och skärvstenshögar till olika landskapsutsnitt. De kan istället ha en koppling till röseberg och är särskilt intressanta då de skulle kunna visa sig vara den plats där den döde bränts innan benen rengjordes och en del av dem deponerades i ett närbeläget röse på berget.

I gravrösen och stensättningar från bronsåldern deponerades alltså de rengjorda och utvalda benen. Benmängderna i depositionerna är vanligtvis små, från enstaka brända ben upp till ungefär 5 dl. Antalet benedepositioner varierar från några depositioner upp till ett tiotal och kan representera en förhållandevis lång brukningstid från äldre bronsålder och in i förromersk järnålder. Bronsföremål påträffas ibland i rösen men de är inte eldpåverkade och slutsatsen som dragits är därför att föremålen inte fått följa den döde på brandbålet utan kanske snarare ska förstås som föremål som varit brukade i begravningsritualen än att vara direkt kopplade till den döde. Föremålen utgörs vanligtvis av rakkniv, kniv, pincett och dubbelknapp; föremål som inte tydligt kan sägas vara knutna till den dödes dräkt (Jennbert 1992; Thedéen 2004:116ff). En fråga som infinner sig är då hur eventuella bronsföremål som tillhört den dödes dräkt har hanterats efter döden. Flera olika valmöjligheter står till buds. Föremålen kan ha gått i arv eller de kan ha smälts ner. Ett tredje alternativ som är möjligt är att föremålen kan ha deponerats på särskilt utvalda platser i marken eller i vattnet. Det alternativet skulle i så fall vara en möjlig förklaring till de depositioner som påträffas i våtmarker eller under stenar eller på andra platser.

Sammantaget innebär ovanstående diskussion att det bakom de tre fornlämningskategorierna skärvstenshög, röse och depå och de antikvariska begreppen boplatz, grav, depå kan dölja sig spår av en komplicerad begravningsritual som skedde på olika platser i landskapet men där

platserna samvarierar rumsligt genom att både skärvtenshögar och depositioner av föremål relaterar till röseberg. Skärvtenshögar kan vara lämningar efter kremeringsplatser, rösen är gravar där ett urval av brända ben deponeras och slutligen depåer som representerar den dödes föremål. I fallet med de två armringarna från Sundby är det dessutom möjligt att knyta dessa tre fornlämningar och händelser till ett närområde. Man kan föreställa sig att begravningsritualen först har omfattat kremering av den döde vid skärvtenshögen. Sedan har ett urval av den dödes ben deponerats i röset på Flystaberget och slutligen har de två armringarna deponerats vid foten av berget.

Men varför bränns den dödes kropp och varför deponeras inte den dödes föremål i rösegraven? Det är förstås en mycket komplicerad fråga men den irländska forskaren Johanna Brück har föreslagit att bronsålderns världsbild kan ha byggts på en föreställning om att människor och föremål

hade omvända levnadsbanor. Med det menar hon att föremål och människor föddes, levde och dog på olika sätt. Medan människor föds i vatten och dör i eld så var förhållandet det omvända för föremål. De föddes i eld genom bronsgjutningsprocessen och kan ha omgärdats av föreställningar om att de skulle dö i vatten. Det skulle förklara de många depositionerna i vattendrag och våtmarker och varför bronsföremål som är kopplade till dräkten sällan påträffas i gravrösen (Brück 2001:149ff).

Den här artikeln är att betrakta som en idéartikel. Det behövs detaljstudier kring datering hos enskilda rösen, skärvtenshögar och rituella depositioner inom ett sammanhang för att det ska vara möjligt att belägga att de är lämningar efter begravningsritualer. Det behövs också studier av huruvida skärvtenshögar med närhet till röseberg och depositioner kan ha varit en plats för kremering av de döda.

Referenser

- Biörnstad, Margareta. 1966.** Spångas förhistoria. I: *Spånga sockens historia*. Almqvist & Wiksell. Stockholm. s.1–81.
- Bradley, Richard. 1990.** *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge university Press. Cambridge.
- Brück, Joanna. 2001.** Body metaphors and technologies of transformation in the English Middle and Late Bronze Age. I: Brück, J. (red.). *Bronze Age Landscapes. Tradition and Transformation*. Oxbow books. Oxford. s. 149–160.
- Hauptman Wahlgren, Katherine. 2002.** *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology 23. Diss. Stockholms universitet. Lindome.
- Jennbert, Kristina. 1992.** Changing Customs. Reflections on Grave Gifts, Burial Practices and Burial Rituals during Period III of the Bronze Age in Southeast Scania. I: *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1991–1992*. Lund. s. 91–103.
- Johansen, Birgitta. 1993.** Skärvtenshögar och sörmländsk bronsålder. I: *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. RAÄ. Stockholm. s. 99–118.
- Kaliff, Anders. 1997.** *Grav och kultplats. Eschatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.

- Kristiansen, Kristian. 1974.** Glerup-fundet. Et depotfund med kvindesmykker fra bronzealderens V periode. I: *Hikuin* 1. s. 7–38.
- Laurén, Synnöve. 1969.** *Gravfältet vid Plaisiren, Spånga*. Opublicerad C-uppsats. Institutionen för arkeologi, särskilt nordeuropeisk. Stockholms universitet.
- Levy, Janet. 1982.** Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark. An analysis of Ritual Hoard Finds. *BAR International Series* 124. Oxford.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- SHM + nr** = inv.nr i Statens historiska museums samlingar.
- Sjösvärd, L. & Åström, E. 1976.** *Skärvtenshögar i Spånga sn i Uppland*. Opublicerad C-uppsats Institutionen för arkeologi, särskilt nordeuropeisk. Stockholms universitet.
- Thedéen, Susanne. 2004.** *Gränser i livet – gränser i landskapet. Generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderslandskap*. Stockholm Studies in Archaeology 33. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Worsaae, J. J. A. 1866.** Om nogle Mosefund fra Bronzealderen. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. s. 313–326.

لَا تُفْسِدُوا

I landskapet och mellan världarna

En inledande studie av bronsålderns offerplatser i Mälardalen

Av M. Rundkvist

Abstract

Denna uppsats skissar ett pågående projekt om bronsålderns offerplatser i Mälardalen. De båda huvudmålsättningarna är att a) försöka förstå de landskapsregler som styrde var depåerna placerades, och därigenom b) sätta ihop en verktygslåda som kan göra det möjligt för forskare att hitta ostörda bronsåldersdepåer utan inblandning av lantbrukare, torvgrävare eller muddringsfirmor.

Efter närstudium i fält av nio fyndplatser i Uppland och Södermanland samt många fler i arkiven har jag funnit att bronsåldersmänniskorna jag studerar föredrog att offra på våta, högt belägna, topografiskt dramatiska och förfädersrelaterade platser. Man har gjort fynd i mossar och forsar, på åschrön, i en grotta och vid en boplatz som en gång i tiden hade varit betydelsefull. I de få fall där man offerade i torr mark sökte man sig till iögonenfallande stenblock.

Kända offerplatser tycks föredra en placering mellan 1,2 och 1,5 kilometer från boplatzindikerande skärvstenshögar, hällristningar och tidens havsstrand. Det betyder att offerplatserna i regel ingår i det sammanhängande genomsynliga landskapsrum där upphovsmännen hade sina hem.

Forskningen har länge vetat att bronsålderns människor i nordvästra Europa föredrog vatten och våtmark när de skulle offra saker: åar, floder, sjöar, mossar, till och med havsvikar. Men om man ser bortom den förhärskande blötheten så finner man att tidens offerplatser i Mälardalen är mycket omväxlande. Och de som gjorde offren hade en stark förkärlek för platser som en modern betraktare kan uppfatta som dramatiska, till och med sublima.

Fornlämningar delas ofta in i tre huvudkategorier: boplatser, gravar och depåer (t.ex. Malmer 2002). Utöver dessa bjuder bronsåldern här i södra Skandinavien på ymniga hällristningslokaler och, mera sällan, kultiska vallanläggningar i höjdläge. Kring Mälaren är alla bronsålderslämningar utom offerplatserna och vallanläggningarna lätta att känna igen i fält om de är välbevarade och inte alltför övervuxna. (I stället för ”offerplats” kan man säga ”deponeringsplats” om man vill förhålla sig neutral i tolkningsfrågan – men inte ”deponi” som man ibland kan se, eftersom det betyder soptipp.)

Hur boplatser, gravar och hällristningar förhåller sig till varandra rumsligt har man länge haft ganska god kunskap om (Kjellén & Hyenstrand 1977; Damell 1985; Wigren 1987). Men offerplatserna är svårare att få kläm på ur ett landskapsperspektiv eftersom de tenderar att undvika tidens andra fornlämningstyper.

På senare år har alla huvudkategorierna av bronsålderslämningar i Mälardalen och i Östergötland blivit föremål för monografier: boplatser (Ullén 1997; Borna-Ahlkvist 2002), gravar (Victor 2002; Thedéen 2004), hällristningar (Hauptman Wahlgren 2002) och vallanläggningar (Olausson 1995). Men inte offerplatserna. Själva bronsföremålen blev grundligt studerade för länge sedan (Ekholm 1919; 1921; Baudou 1960; Oldeberg 1974–76), och eftersom nästan inga nya fynd görs numera har forskningen inte följt det spåret vidare. Sonja Wigren (1987) och Susanne Thedéen (2004:68–82; se också hennes bidrag till denna volym) har dock publicerat kortare översikter för Södermanlands del.

Forskningen på området hindras av att a) man nästan aldrig hittar offerade bronsföremål längre, b) på den tiden när de hittades mera ofta än nu var arkeologer nästan aldrig med och tog upp dem. Skälet är i båda fallen att offerplatserna inte syns ovan jord: de befinner sig ju gärna på botten av åar och sjöar eller i mossar, där få arkeologer har haft tillfälle att göra några större målinriktade utgrävningar. Därtill upphörde myrdräneringens blomstringstid i Sverige före Andra världskriget (Runefelt 2008). Samtidigt ersatte traktorn hästen i lantbruket, så att bonden nu sitter framför plogen och inte längre ser vad den välter upp ur jorden. Och slutligen hindrar de svenska reglerna amatörarkeologer att arbeta med metallsökare i nämnvärd utsträckning (Rundkvist 2008). Så vitt jag vet kom den senaste bronsåldersdepån med mer än ett föremål i Mälardalen fram 1980 när Försvaret minröjde Järvafältet utanför Stockholm (SHM 31368). Och datatäckningen är klen. Varje gång man gräver och muddrar i olika landskapslägen så innebär det ett experiment i frågan huruvida det finns en bronsåldersdepå på platsen eller ej. Men vi får bara veta om ett fåtal av de platser där man hittar saker, och hör ingenting alls om de oräkneliga experiment som ger negativa resultat i frågan.

Jag forskar nu om bronsålderns offer-*platser*. Jag försöker med andra ord ta fram ny kunskap på landskapsnivå (och då menar jag landskap i den moderna meningen, inte de medeltida folklanden). Inte på det enskilda föremålets skalnivå, inte på en nivå där man ritar prickkartor över hela Mälardalen, utan på en skala av några hundra meter. En skala där man kan se från en studerad plats till en annan och promenera mellan dem på en timme eller två. I stället för att se fyndkontexten som en egenskap hos varje föremål ser jag på fynden som egenskaper hos de platser jag studerar. Därför är jag främst intresserad av föremål som har någorlunda detaljerade uppgifter om fyndplatsen. Och jag strävar efter att komma vidare från det

anekdotiska och identifiera regelbundenheter, bronsålderns landskapsregler.

I slutänden föreställer jag mig en analytisk verktygslåda som skulle göra det möjligt för arkeologer att gå ut i landskapet som målsökande missiler och pricka offerplatser från bronsåldern utan hjälp från bönder, torvtäktarbetare och muddringsfirmor. Då skulle vi få veta vad för slags material och konstruktioner de oscariska upphittarna av bronser ratade eller förbisåg när de valde ut vad de skulle lämna in till myndigheterna. Och med den kunskapen skulle vi kunna säga mycket mera om hur bronsålderns offerbruk såg ut kring den forntida havsvik som nu kallas Mälaren.

Varierade depåer

En forskare som vill säga något allmängiltigt om bronsåldersoffer märker snart att det är omöjligt eftersom de är så varierade. Det finns många olika slags depåer, och de följde med all sannolikhet olika regler (jfr Bradley 2000:53; Fontijn 2002). Mälardalen är inte så rikt på fynd av det här slaget som exempelvis Sydskandinavien, så det är inte lönt att hitta på alltför många kategorier. Men de följande distinktionerna är i mitt tycke ofrånkomliga.

Vått kontra torrt. Jag utgår från att våt deponering var avsiktligt permanent, vilket ingår i begreppet "offer". Till skillnad från stenföremål kan man på ett bronsföremål ganska lätt se i vilket slags miljö det har tillbringat de senaste årtusendena. Där det är vått behåller bronzen sin gula metallglans eller mörknar delvis till svart eller brunt: "mosspatina". På torra land täcks legeringens hela yta av grön ärg som ibland är vackert slät, ibland smulig och porös så till den grad att föremålets ytdetaljer utplånas. Jag anser att denna distinktion vid deponeringen måste ha betytt något viktigt. Dock är jag inte alls övertygad om att torrmarksdepåerna grävdes ner och tilläts stanna i jorden av skäl som skulle verka förnuftiga för en modern betraktare (eller, för den delen, en *homo economicus*).

Enkelfynd kontra kombinationer. I regel känner vi bara ett föremål från var och en av de platser jag studerar. Fyndkombinationer är sällsynta och omfattar ofta sällsynta föremålstyper.

Kronologi. Bronsåldern i området varade i ca 1200 år. Vi måste vara öppna för att saker och ting förändrades över tid och göra gott bruk av typokronologin som tidigare forskning etablerat.

Funktionella och materiella kategorier. Vapen, smycken, redskap, metallhantverksavfall; brons, sten, ben och keramik: alla är de viktiga kategorier.

Samhället var sannolikt genomritualiserat, men jag tycker offerplatserna är värda enskilt studium och undviker närmare befattning med boplatser och gravar. Därför måste en mycket vanlig fyndkategori utgå: det lösfunna enstaka bronsåldersföremålet som inte uppvisar några spår av deponering i våtmark eller på någon avvikande torrmarksplats. Det medför att jag får bortse från de flesta av stenyxorna, då de i regel är lösfynd och av naturen inte kan meddela något om vilket slags miljö de deponerades i.

Återkommande drag hos offerplatserna

I april och maj 2010 besökte jag nio offerplatser i Uppland och Södermanland, utifrån kriterierna att jag skulle veta ganska noga var föremålen kommit fram, fynden helst skulle vara ganska rikliga, och jag föredrog platser som låg inom gångavstånd från varandra. Vintern hade varit lång, kall och snörik, så växtligheten var fortfarande klen och åkerytorna till stor del lämpade för åkergång och besiktning. Omständigheterna var med andra ord närmast idealiska för landskapsstudier. I tabell 1 (i slutet av artikeln) sammanfattar jag några egenskaper hos de nio platserna. (Endast de båda platserna i Vårdinge socken ligger i Stockholms län, vilket bör påpekas med tanke på den här volymens tema.

Men länsgränserna var nu inte dragna ännu på Agamemnons tid.)

Innan man yttrar sig om dessa nio platser måste man förstå fråga sig vad de representerar – om någonting alls. Som sagt är det omöjligt att bedöma hur många enstaka offrade föremål vi har från området. Många lösfunna torrmarksbronser i museimagasinen kan ha kommit från boplatser och gravar. Andra kan från början ha ingått i kombinationsdepåer. Om man ser på otvetydiga kombinationsdepåer av bronsföremål (inklusive gradvis hopade fynd) känner jag till 32 platser: 17 i Uppland och 15 i Södermanland. De sex kombinationsdepåplatser jag besökte utgör därmed bara 19% av helheten. Men om vi ser separat på den delmängd av kombinationsdepåerna som har fyndplatsuppgifter som pekar ut ett visst ägostycke eller är ännu noggrannare, det vill säga kända platser som man kan besöka, så är andelen närmare 29%.

Som väntat har de människor vi studerar här i första hand sökt sig till vatten för sina offerbruk. De båda depåerna på åschrön i Vårdinge är särskilt talande: de är placerade på höjder, men i mossar där uppe. Det framgår dock också att bronsåldersfolket hade en stark böjelse för landskapslägen som en modern besökare kan finna dramatiska, sevärda, till och med storslagna eller sublima.

Här märks särskilt Hyndevadsfallet och Täckhammars bro (fig. 1). Båda platserna är smala flodpassager omedelbart nedströms från stora sjösystem, och innan de genomgick reglering var den ena ett vattenfall och den andra en serie forsar (Böklin 1961:27; Damell 1999; Zachrisson 2004). Därtill var de djupa även mätt i århundraden. Offren på båda platserna började redan under mellan- eller senneolitikum och pågick fram i 1600-talet.

Fyndet från Pukbergsgrottan är så vitt jag vet unikt, påträffat som det är i en blockgrotta som uppstått när en hög bergssida kollapsade (fig. 2).

Figur 1. Fyndplatsen vid Hyndevads dammar, RAÄ 587, Eskilstuna, Södermanland, sedd från N i maj 2010. Här offrade man av och till i flera tusen år. Foto M. Rundkvist.

Figur 2. Grottan i Pukberget, RAÄ 62, Österunda socken, Uppland. En spjutspets av brons från period V–VI och en hästtand har påträffats på en avsats där inne. Foto M. Rundkvist.

En mera storslagen plats är svår att hitta i Mälarmrådet: ortnamnet betyder "Djävulens berg" och går förmodligen tillbaka till medeltiden. (1946 föreställde sig, kanske ofrånkomligen, Erik Floderus en länk mellan spjutspetsen från grottan och kulten av Oden, fast inga spår påträffats av någon järnåldersverksamhet vid grottan.) En liknande koppling mellan spjutspetsar och bergens innandömen märker vi i ett fynd från en skreva på Oxeberget nära Frändesta i Helgesta socken, Södermanland (SHM 21687).

Vi har också ett stort torrmarksfynd från en boplats: Lilla Härnevi (Forsgren 2007; 2008). Vid tolkningen av den här depåns landskapsplacering måste vi dock hålla i minnet att den ligger extremt sent i bronsåldern, i period VI. De flesta av de boplatsindikerande skärvtenshögarna vid Lilla Härnevi uppfördes och övergavs sannolikt flera hundra år innan bronserna deponerades. En av högarna har blivit utgrävd, varvid man fann via ^{14}C att den kommit till över en kort period omkring år 900 cal f.Kr., periodskiftet IV-V (Karlenby 1998:27-28). Skärvtenshögarna syns tydligt än idag, och åkrarna kring bytomten

är fulla med skärvtens och kvarts. Det ser ut som om folk här har återvänt till ruinerna av en omtalad forntida boplats och begravt sin sista flerperiodiga samling av bronser där, just omkring den tid när samhället lämnade bronsåldern bakom sig och gick vidare. Vid deponeringstillfället låg platsen omkring en kilometer från havsstranden, vilket är längre än väntat för en boplats. Halsringen från Hjortsberga i Vårdinge, som också framkom ganska nära en grupp skärvtenshögar, har ett annat slags relation till närmaste boplats. Fyndplatsen ligger bortom och ovanför strandzonen där skärvtenshögarna och flera stensättningar är belägna. Jag upptäckte ett skålgropsblock bland dem.

Observera att fast jag studerar syftesspecialiserade offerplatser så talar ett ansevärt källmaterial för mindre storslagna offerbruk också på boplatserna (Born-Ahlkvist 2002). Några fynd är ganska iögonenfallande. Exempelvis kom en våtpatinerad och vackert ornerad svärdsknapp från period I fram mellan en samtida husgrund och ett skålgropsblock vid Sommaränge skog i Viksta socken, Uppland (Forsman & Victor 2007). Den är dock ett undantag.

Ingenting i stil med Härnevidepån har påträffats ens på de största och mest välundersökta boplatserna som Hallunda i Botkyrka, Apalle i Övergran eller Pryssgården i Östra Eneby (Jaanusson 1981; Ullén 1997; Borna-Ahlkvist 2002).

De nämnda fyndplatserna visar att bronsåldersfolket uppskattade blöta, högt belägna, topografiskt dramatiska och förfädersrelaterade platser för sitt offerbruk. Låt mig till sist peka på ett annat slags torr offerplats som, i likhet med våtmarksoffren, också är välkänd från andra perioder än bronsåldern. Så vitt jag vet har man i Uppland och Södermanland påträffat minst fem torrmarksdepåer under eller intill stora stenblock. Fyra av dem är kombinationsdepåer, däribland ett stort fynd från Spelviks kyrkbacke i Södermanland (SHM 813), och sådana är som sagt ovanliga. Forskare har ofta påpekat, och det kan man inte förneka, att en sådan placering med en beständig och väl synlig markör skulle ha gjort det lätt att gräva upp föremålen igen om man ville. Men faktum är ju att dessa fem depåer inte såg dagsljuset igen förrän i våra dagar.

Avstånd

Det är svårt att bedöma relationen mellan de nio studerade fyndplatserna och traktens hållristningar och boplatser (jfr tab. 1) beroende på den oklara datatäckningen. Att hitta hållristningar tar tid och kräver specialkunskaper: alla spridningskartor måste tvunget säga något om var skickliga inventerare har varit, inte bara om var hållristningarna finns. Ändå är det värt att notera att avståndet mellan offerplats och hållristning i tab. 1 samvarierar med avståndet mellan offerplats och havsstrand. Det tyder på att antingen a) inventerarna har letat mest efter hållristningar kring bronsålderns stränder, eller b) att datatäckningen för hållristningar är ganska jämnt fördelad över området. Vad boplatserna beträffar, som vi skönjer dem genom skärvstenshögar, så förefaller Riksantikvarieämbetets inventerare ha varit bra på att känna igen dem när de ligger för

sig själva eller i klungor. Att känna igen en eller två skärvstenshögar på en bronsåldersboplat som blivit överlagrad av ett av de allestädes närvarande högggravfälten från yngre järnåldern är dock mycket svårare.

För att gå vidare med vår lilla databas kan vi notera att medianavstånden från offerplats till skärvstenshög, hållristning och bronsåldersstrand är påfallande lika: 1,2 km, 1,4 km och 1,5 km. Det beror inte på att de tre kategorierna skulle tendera att ligga på samma plats vid de studerade lokalerna. I stället vill jag föreslå att när folk valde ut en offerplats, så var en av reglerna att den måste ingå i samma sammanhängande genomsynliga landskapsrum som deras hem, men inte ligga alltför nära de andra tre kategorierna. I viss mån kan en sådan placering ha uppstått per automatik eftersom varken skärvstenshögar, hållristningar eller havsstranden *kan* ligga i de sötvattensmiljöer uppe på land där vi vanligen finner offrade föremål.

Om vi i framtiden går vidare med en större databas och finner att vi kan bekräfta att de kända offerplatserna faktiskt föredrar en placering 1,2-1,5 km från skärvstenshög, hållristning och samtidens strandlinje, då måste vi ställa frågan i vilken mån relationen är ömsesidig. Det finns många våtmarker i sådana lägen, och i de flesta fall har vi ingen aning om vad de innehåller i fyndväg. Vore det nödvändigt att dränera och provgräva tiotals eller hundratals våtmarker för att finna svaret?

Slutsatser

Den pågående forskningen jag har skisserat i den här uppsatsen handlar om ett landskapsstudium av bronsålderns offerplatser i Mälardalen. Arbetets syften är två: a) att förstå landskapsreglerna bakom depåernas placering, och därmed b) att utveckla en verktygslåda som kan göra det möjligt för forskare att hitta ostörda bronsåldersdepåer utan inblandning av bönder, torvtäktarbetare eller muddringsfirmor.

I skrivande stund har jag hunnit se på några fyndplatser i Uppland och Södermanland. (Västmanland och Närke står också på dagordningen, men där är fynden färre.) Efter närmare studium av nio platser i fält och många fler i arkiven har jag funnit att bronsåldersfolket vi studerar föredrog att offra på blöta, högt belägna, topografiskt dramatiska och förfädersrelaterade platser. Fynden kommer från mossar och skummande forsar, åskrön, en grotta och en boplats som en gång hade varit betydande. När man någon gång stöter på torrmarksdepåer finns där ofta ett iögonenfallande stenblock.

De kända offerplatserna verkar föredra lägen 1,2-1,5 km från de boplatsindikerande skärvstenshögarna, från hällristningar och från tidens havsstrand. Det betyder att offerplatserna i regel ingår i samma sammanhängande genomsynliga landskapsrum som bebyggelsen där folket som offrade bodde.

En längre version på engelska av denna text publiceras i rapporten från det 11:te Nordiska Bronsålderssymposiet som ges ut av Helsingfors universitet.

Referenser

- Arwidsson, Greta. 1939.** Bronsåldersfyndet från Domta vad i Österunda socken. I: *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1939, s. 65–80.
- Baudou, Evert. 1960.** *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Studies in North-European archaeology 1. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Beckman-Thoor, Karin. 2002.** Skogstorpsyxorna. En föreställning tar sin början. I: Åkerlund, A. (red.) *Kulturell mångfald i Södermanland 1*, s. 45–51. Nyköping.
- Böklin, Lena. 1961.** Täckhammar. I: *Sörmlandsbygden* 1961, s. 27–34.
- Borna-Ahlkvist, Hélène. 2002.** *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Prysgården under bronsålder*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar 42. Diss. Lunds universitet. Stockholm.
- Bradley, Richard. 2000.** *An Archaeology of Natural Places*. New York. Routledge.
- Damell, David. 1985.** *Bronsålder i Södermanland*. Undersökta gravar och gravfält från Södermanlands bronsålder och tidigaste järnålder. En kortfattad översikt. Södermanlands museum. Nyköping.
- Damell, David. 1999.** Hynde vad. I: *Från bergslag och bondebygd* 1999, s. 27–37.
- Ekholm, Gunnar. 1919.** Uppländska depåfynd från bronsåldern. I: *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 8:3, s. 197–202.
- Ekholm, Gunnar. 1921.** *Studier i Upplands bebyggelsehistoria. II Bronsåldern*. Uppsala universitets årsskrift. Uppsala.
- Floderus, Erik. 1946.** Pukeberget i Österunda. I: *Uppland* 1946, s. 7–21.
- Fontijn, David. 2002.** *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and "natural" places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. University of Leiden. Leiden.

- Forsgren, Magdalena. 2007.** *Depåfyndet från Härnevi. D. 1, Föremålsförståelse och genusperspektiv med utgångspunkt från ett s.k. skrotfynd från yngre bronsålder i Uppland.* C-uppsats. Stockholms universitet.
- Forsgren, Magdalena. 2008.** *Depåfyndet från Härnevi. D. 2, Sammanhang och förståelse av en fragmenterad bronsdepå i torrmark från yngre bronsålder i Uppland.* D-uppsats. Stockholms universitet.
- Forsman, Camilla & Victor, Helena. 2007.** *Sommaränge skog. Begravningar, ritualer och bebyggelse från senneolitikum, bronsålder och folkvandringstid.* Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Hauptman Wahlgren, Katherine. 2002.** *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland.* Stockholm Studies in Archaeology 23. Diss. Stockholms universitet. Lindome.
- Jaanusson, Hille. 1981.** *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden.* Diss. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 1. Stockholm.
- Karlenby, Leif. 1998.** *Ett arkeologiskt återbesök i Lilla Härnevi : arkeologisk slutundersökning, Lilla Härnevi 1:5,RAÄ 35, Härnevi socken, Enköpings kommun, Uppland.* Uppsala. Riksantikvarieämbetet.
- Kjellén, Einar & Hyenström, Åke. 1977.** *Hällristningar och bronsålderssamhälle i sydvästra Uppland.* Upplands fornminnesförenings tidskrift 49. Uppsala.
- Malmer, Mats P. 2002.** *The Neolithic of south Sweden. TRB, GRK, and STR.* Stockholm. Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities.
- Nyköping + nr** = inv.nr i Sörmlands museums samlingar.
- Olausson, Michael. 1995.** *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse.* Diss. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter Nr 9. Stockholm.
- Oldeberg, Andreas. 1974–76.** *Die ältere Metallzeit in Schweden 1–2.* Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Monografier 53. Stockholm.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- Rundkvist, Martin. 2008.** För en liberalisering av de svenska metallsökarreglerna. I: *Fornvännen* 103, s. 118–122.
- Runefelt, Leif 2008** (red.). *Svensk mosskultur. Odling, torrväxning och landskapets förändring 1750–2000.* Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 41. Stockholm.
- SHM + nr** = inv.nr i Statens historiska museums samlingar.
- Strängnäs + nr** = inv.nr i museet i Strängnäs samlingar.
- Thedéén, Susanne. 2004.** *Gränser i livet – gränser i landskapet. Generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderslandskap.* Stockholm Studies in Archaeology 33. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.

Ullén, Inga. 1997. *Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland. Arkeologi på väg, undersökningar för E18. Uppland, Övergrans socken, Apalle, RAÄ 260. Rapport UV Uppsala 1997:64. Uppsala.*

Uppsala + nr = inv.nr i Upplandsmuseets samlingar.

Victor, Helena. 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultus.* Diss. Uppsala universitet. Uppsala.

Wigren, Sonja. 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminiscens.* Diss. Stockholms universitet. Stockholm.

Zachrisson, Torun. 2004. Hyndevadsfallet och den kulturella mångfalden. Om depositioner i strömmande vatten i Södermanland. I: Åkerlund, A. (red.) *Kulturell mångfald i Södermanland 2*, s. 18–33.

Örebro + nr = inv.nr i Örebro läns museums samlingar.

	v/t	Läge	Innehåll, datering	Skärvstens- hög (km)	Hällrist- ning (km)	Brons- ålderns havs- strand (km)	Ref
Sö, Vårdinge, Långbro	Våt	Liten mosse uppe på en grusås	21 varierade bronser, 1 brynsten; slutet fynd, per. VI	0,9	1,6	1,4	SHM 2674, 2842
Sö, Vårdinge, Hjortsberga	Våt	Liten mosse uppe på en moränrygg, 1900 m från ovanstående fynd	1 Wendel-halsring, per. VI	0,3	0,3	0,4	Raä 59; SHM 13117
Sö, Bärbo, Täckhammars bro	Våt	Nyköpingsån i en ravin där ån flödar ur sjön Långhalsen, urspr. forsar	5 yxor, 2 spjut, 1 svärd; hopat fynd, per. I, II, IV	2,6	1,3	2,4	Raä 80, 85; SHM 2273, 4177, 22228; Strängnäs 1085, M156
Sö, Helgona, Kristineholm	Våt	Nyköpingsån 1400 m nedströms från ovanstående fynd	1 holkyxa	1,2	1	1	Raä 173; Nyköping 266
Sö, Eskilstuna, Hyndevadsfallet	Våt	Eskilstunaån i en ravin, urspr. genast nedom ett vattenfall	7 varierade bronser, hopat fynd, per. I, II, IV, V	1,3	1,4	2,4	Raä 587; SHM 8234:15, 13671, Örebro 3608; Damell 1999; Zachrisson 2004
Sö, Eskilstuna, Kälby	Våt	Liten mosse, 900 m från ovanstående fynd	2 yxor, kanske en dolk, slutet fynd, per. II/III	0,5	1,5	1,5	Raä 558; SHM 3573, 6759; Beckman-Thoor 2002
Up, Österunda, Domta vad	Våt	Stor mosse genom vilken Nysätrabäcken rinner	2 bältekupor, 3 ringar, slutet fynd, per. V	7	2,1	1,8	Raä 83; Uppsala 5690; Arwidsson 1939
Up, Österunda, Pukberget	Torr	Grotta i bergssida, 1300 m från ovanstående fynd	1 spjut, per. V-VI, 1 hästtand	6,2	2,5	3,2	Raä 62; SHM 23674; Floderus 1946
Up, Härnevi, Lilla Härnevi	Torr	Utkanten av stor bronsåldersboplats	Ca 50 varierade bronser, 1 skinnplagg, slutet fynd, per. VI	0	0,4	1	Raä 69; SHM 11635, 12607:5, 16120

وَاللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ

Sjurån

- en kultplats från bronsåldern

Av K. Andersson

Abstract

I de norra delarna av Stockholms län och framför allt inom Norrtälje kommun, är ett stort antal röjningsområden kända. Områdena, som kan vara omfattande både till yta och till innehåll, är oftast belägna i skogsmark. Inom och i anslutning till dessa förekommer ibland också andra typer av lämningar såsom gravar och hägnader. Fornlämningskategorin är outforskad och dateringsunderlag för dessa saknas i princip helt (Olausson i manus).

Följande artikel beskriver en mindre forskningsundersökning som genomfördes inom ett registrerat röjningsröseområde i Lohärads socken, Norrtälje. Resultaten av undersökningen överraskade. Istället för röjningsrösen framträdde ett omfattande gravfält och en kultanläggning från bronsåldern. I och mellan anläggningarna framkom ett rikt fyndmaterial av keramik, bearbetad sten och djurben.

Inledning

Under några sommarveckor 2003 och 2004 undersökte Stockholms läns museum i samarbete med Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion och Lohärads hembygdsförening delar av ett registrerat röjningsröseområde vid Sjurån en knapp mil nordost om Rimbo samhälle i Uppland. Fornlämningarna hade påträffats av hembygdsföreningen i slutet av 1980-talet och lokalt fanns ett stort intresse att få dessa undersökta och daterade då det rörde oklarheter kring lämningarnas ursprung och funktion. Undersökningarna var möjliga att genomföra tack vare bidrag från Länsstyrelsen i Stockholms län och ideella arbetsinsatser av föreningarnas medlemmar och andra frivilliga.

Sjurån

Sjurån är belägen närmast centralt inom Gölveden, ett omkring 100 km² stort skogsområde mellan Rimbo och Sättra by i Edsbro. Gölveden består av flacka berg- och moränpartier som huvudsakligen når mellan 20 och 30 m över havet. Inom området finns ett flertal mindre sjöar och våtmarker som kan ha bidragit till områdets namn (Andersson & Sundelius 1990:3). Utöver lämningarna vid

Sjurån har endast tre andra förhistoriska lämningar registrerats inom Gölveden. Dessa utgörs av fornborgar och är belägna i skogsområdets utkanter (RAÄ Lohärad 59:1, 161:1 samt Skederid 1:1).

Sjurån utgör som namnet antyder en gränspunkt där sju byars rågångar tidigare har sammanstrålat, men vid gränsmärket möttes även tre socknar och tre häradar. De många gränserna var ofta omtvistade

Figur 1. Några av gränsrösen vid Sjurån sedda från öster. Det högst belägna gränsmärket är själva Sjurån. Foto: K. Andersson.

(Andersson & Sundelius 1991:6), och Sjurån finns därför upptagen i en mängd äldre lantmäteriakter. Idag finns en unik ansamling av gränsmärken från skilda tider på platsen (fig. 1). Gränsmärkena är belägna på östra sidan av en bergplatå som når drygt 30 m över havet. Terrängen kring bergplatån är blockrik och ställvis näst intill oframkomlig.

Röjningsröseområdet var beläget ca 100 meter öster om Sjurån och bestod enligt fornminnesregistret av ett 15-tal röjningsrösen och en halvcirkelformad stenvall (RAÄ Lohärad 167:1). Vid en besiktning på platsen 2001 visade det sig att lämningarna var betydligt fler och täckte en större yta än vad som angavs i fornminnesregistret. Många av dem utgjordes dessutom av gravar.

Inventeringen

Under 2003 inriktades arbetet dels på att inventera och kartera området kring Sjurån, dels på en mindre undersökning av vallanläggningen. Arbetets målsättning var att fastställa fornlämningsområdets utbredning och innehåll, samt att försöka klargöra vallanläggningens funktion och datering.

Vid inventeringen, som berörde ett område med en radie på ca 300 meter kring Sjurån, påträffades ett 80-tal lämningar inklusive de tidigare registrerade (fig. 3). Av dessa bedömdes 62 stycken som gravar och sex stycken som röjningsrösen. Övriga lämningar utgjordes av vallanläggningen, gränsmärken, en tjärgrop, en grop och en förmodad husgrund. Merparten av lämningarna var belägna inom ett ca 200×150 m stort område mellan Sjurån (fig. 3, A1) och en utdikad våtmark i öster.

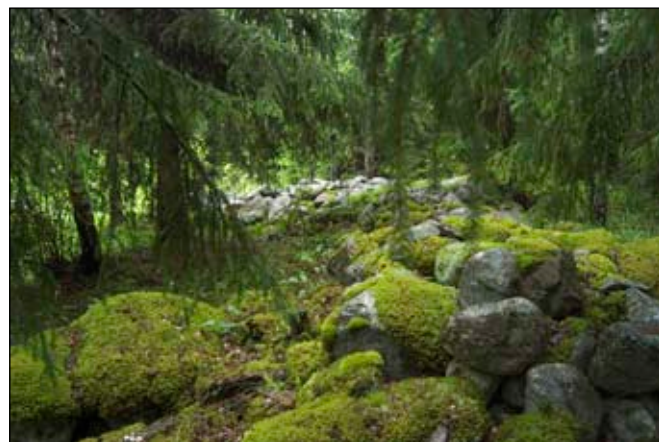
Gravarna utgörs av 13 rösen och 49 stensättningar. Bland stensättningarna finns 23 röseliknande stensättningar, tre mittblocksgravar, en skeppsformig stensättning och två eventuella tarandgravar. Vallanläggningens utseende och topografiska läge i kombination med att gravar förekom inom

och i direkt anslutning till denna ledde till att anläggningen kunde definieras som en gravhägnad (jämför Olausson 1995:53).

Gränsmärkena utgörs huvudsakligen av stenar som rests i äldre gravar eller i kallmurade kvadratiska eller rektangulära postament. Röjningsrösen är alla belägna strax öster om och nedanför vallanläggningen och i anslutning till den utdikade våtmarken (A52–A56). Det är oklart om röjningsrösen är förhistoriska eller om de har tillkommit i samband med eller efter dikningsarbetena under modern tid.

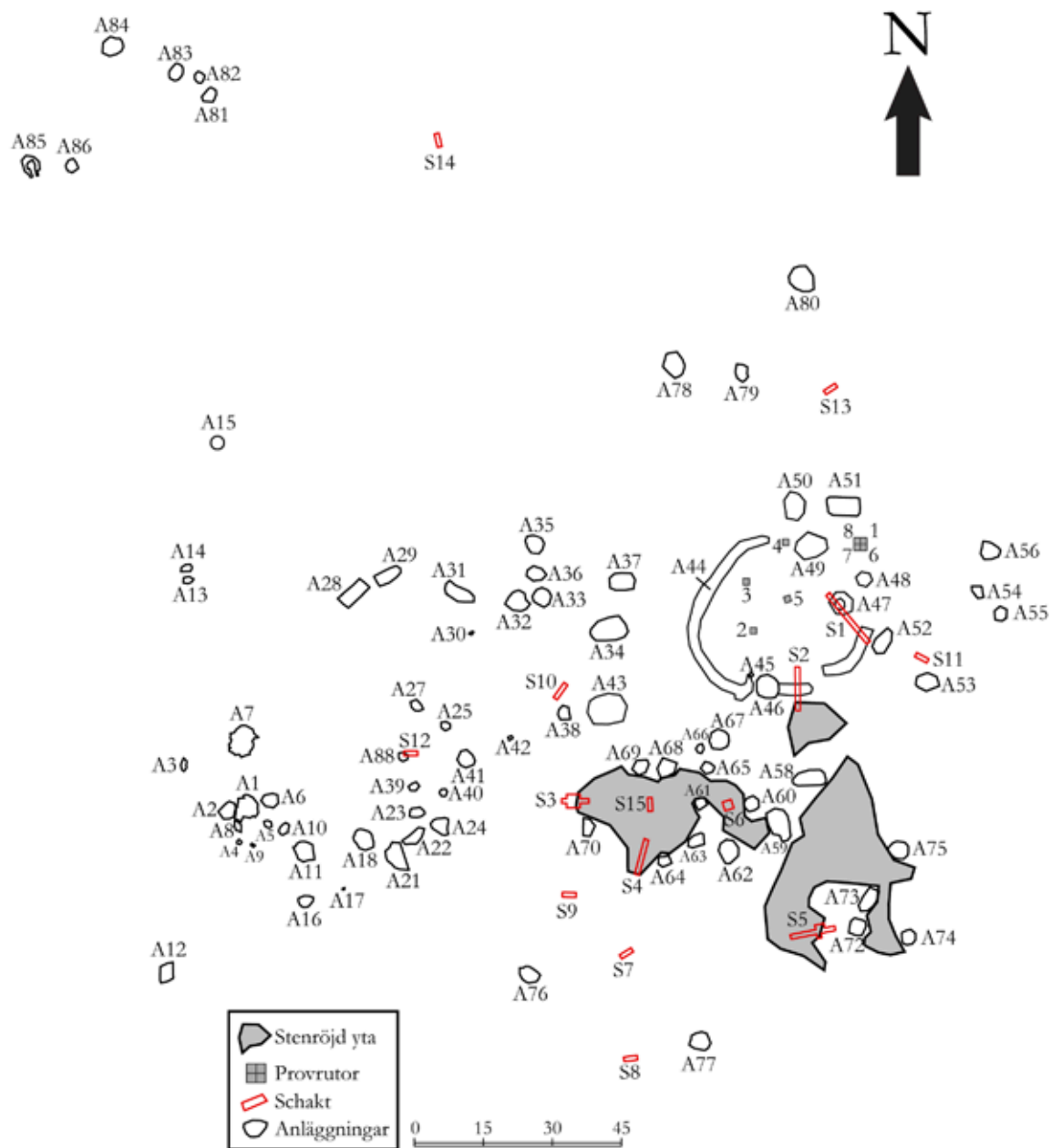
Gravhägnaden

Gravhägnaden är närmast hästskoformad, ca 35×35 m stor (VSV–ÖNÖ) och anlagd med den öppna delen ned mot våtmarken i öster. Anläggningen består av tre vallar åtskilda av två smala öppningar i söder. Det västra och längsta vallavsnittet utgörs av en halvcirkelformad, knappt 50 m lång och 3 m bred och upp till 0,6 m hög, delvis övermossad vallmur

Figur 2. En del av den västra vällen sedd från norr. Foto: E. Boogh.

av block och stenar (fig. 2). De södra och sydöstra vallavsnitten är övertorvade och ca 12 respektive 15 m långa. Inom gravhägnaden finns två närmast plana ytor. På den större och lägst liggande av dessa fanns en grop som omgavs av en låg vall (A47).

Figur 3. Plan över anläggningarna vid Sjurån. Själva gränsmärket har nummer A1 på planen.

Vid undersökningen grävdes två schakt och ett antal provrutor inom gravhägnaden. Ett av schakten grävdes genom det sydöstra vallavsnittet och det andra schaktet genom den södra vällen.

Vid undersökningen delundersöktes även grop-anläggningen som visade sig vara en tjärgrop från yngre järnålder (Andersson 2005:21, 26).

De undersökta vallpartierna var ca 2,5–3,4 m breda och 0,3–0,4 m höga och uppbyggda av block och stenar med en fyllning av finare åsmaterial. Strax innanför det sydöstra vallavsnittet framkom en ca 0,65 m i diameter och 0,2 m djup brandgrop. Förutom kol och sot innehöll gropan keramikfragment och bränd lera, brända ben samt ett avslag av porfyr.

I schakten och provrutorna framkom rikligt med fynd, främst keramikfragment, men även bearbetad kvarts och brända ben. De fyndförande lagren var upp till 0,2 m tjocka och sträckte sig även in under den södra vallmuren. Under vallen avvek lagerfyllningen från övriga ytor då den där också innehöll kol och skärvig sten. Vid en analys av jord från denna del påträffades bl.a. sädeskorn från skalkorn och havre samt ett hasselnötsskal. Analysen visade att materialet var upphettat och hade ovanligt höga fosfatvärden, vilket antyder att en stor del av materialet kan ha utgjorts av matavfall (Engelmark 2005).

Den påträffade keramiken visade att åtminstone kulturlagren kunde dateras till bronsåldern. Samma typer av keramik förekom också i vallarna, men då keramiken kunde ha hamnat i vallarna sekundärt och i samband med att dessa byggdes, behövdes ytterligare undersökningar genomföras för att klargöra gravhjägnadens datering. Under den följande säsongen undersöktes därför en röseliknande stensättning (A46) som överlagrade det södra vallavsnittet.

Ett altare?

Den röseliknande stensättningen var ca 4 m i diameter och 0,6 m hög och var anlagd mot ett tresidigt jordfast block som utgjorde den södra vallens västra begränsning. I anslutning till blocket, men även spritt i anläggningen, framkom en stor mängd keramikfragment. Keramiken härstammade från ett flertal kärl av olika typer som medvetet kan ha krossats mot blocket. I anläggningen framkom även spridda brända och obrända djurben, kärnor

och avslag av kvarts, ett par flintavslag samt ett avslag av bergart, men ingen gravgömma. Möjligen kan anläggningen tolkas som någon form av offeraltare (jfr Kaliff 1997:59f). Liknande anläggningar har påträffats vid Ringeby i Östergötland och vid Odensala Prästgård i Uppland (a.a., Olausson 1995).

Figur 4. Undersökning inom den södra av de röjda ytorna (se figur 3, S5). Foto: E. Boogh.

Sökschakt och röjda ytor

Under fältsäsongen 2004 grävdes också ett antal sökschakt mellan anläggningarna utanför gravhjägnaden och på ett par till synes röjda ytor söder om hjägnaden (fig. 4). Syftet med sökschakten var att klargöra kulturlagens utbredning och eventuella

förekomster av boplatssindikerande anläggningar såsom t.ex. stolphål. Med undantag för två schakt i områdets södra del (S7 och S8), framkom fynd i samtliga schakt, men i mindre mängder än inom gravhöggnaden. Keramik, bearbetad kvarts och brända ben påträffades också i ett schakt som togs upp mellan röjningsrösen öster om gravhöggnaden (S11). De schakt som togs upp inom de röjda ytorna visade att dessa troligen har varit relativt sankt och kanske utgjorde små tjärnar då gravarna anlades. I ett schakt i områdets västra del framkom en del av en flack stensättning (A88) som inte var synlig ovan mark. Inga boplatslämningar påträffades.

Fynd och dateringar

Den ojämförligt största fyndgruppen bestod av keramik. Totalt påträffades drygt 2 900 fragment med en vikt av knappt 9 kg. Merparten av keramiken härrör från den undersökta stensättningen A46 och från kulturlagren inom gravhöggnaden, men keramik förekom spritt över i princip hela forn-lämningsområdet.

Keramikfragmenten hade oftast en rabbig eller slät yta, men även glättad keramik förekom. Keramiken bestod av fragment från dels tjockväggiga kärl vilka oftast hade en rabbig eller grov yta, dels från tunnväggiga kärl med profilerade former och slät eller glättad yta (fig. 5). Dekor fanns endast på nio fragment varav sju var mynningsbitar. Samtliga fragment härstammade från tunnväggiga kärl. Dekoren utgjordes av horisontella ristade linjer strax under kärlens mynningskanter eller strax ovanför kärlens skuldra. Inom gravhöggnaden påträffades även ett större fragment av ett litet tunnväggigt profilerat kärl som var försedd med en tvådelad hank vid mynningskanten (fig. 5). I samma schakt hittades också en mindre hank av samma slag, vilken sannolikt har hört till ett liknande kärl.

Det näst största fyndmaterialet bestod av bearbetad sten. Slagen kvarts i form av kärnor, avslag och

Figur 5. Exempel på keramik från gravhöggnaden. Det vänstra fragmentet härrör från ett mindre profilerat dryckeskärl med en hank vid mynningen, det högra från ett större förrådskärl med rabbig yta. Fragmenten är inte skalenligt återgivna. Foto G. Werthwein.

splitter påträffades i samtliga fyndförande schakt utom i de schakt som togs upp på de förmodat röjda ytorna. En stor andel av kvartsmaterialet framkom i anslutning till och under det södra vallavsnittet.

Utöver kvarts påträffades även två avslag av bergart, en skrapa och tre avslag av flinta samt en slipsten och ett brynefragment av sandsten. Det ena av de två bergartsavslagen utgörs av ett porfyraavslag från den undersökta brandgropen, medan det andra framkom i stensättningen A46. I stensättningen påträffades också två av flintaavslagen. Flintskrapan, som var bränd, påträffades i ett relativt fyndrikt schakt strax nordväst om områdets största röse (S10),

Därutöver påträffades endast två små hartsfragment, brända och obrända ben och bränd lera. Huvuddelen av benmaterialet framkom i kulturlagren inom gravhöggnaden och i den undersökta stensättningen A46. En mindre andel av benen påträffades också inom de förmodat röjda ytorna, medan benfynd var obefintliga inom övriga ytor, med undantag för i det schakt som grävdes mellan röjningsrösen i öster (S11).

Benmaterialet uppgick totalt till 147 fragment varav 110 var brända. Samtliga obrända fragment härstammade från djurtänder, varav sex fragment från får/get från kulturlagren inom gravhäggnaden och 21 fragment från nöt och tio fragment från oidentifierade arter från stensättningen A46. Även det brända materialet har identifierats som djurben i den mån det alls kunde bestämmas. Bland dessa fanns två fragment från får/get, ett fragment från fågel, 62 fragment från djur i storleksklassen får/get/rådjur samt 20 fragment från oidentifierade arter. Tjugosju fragment, däribland benen från brandgropen, förblev obestämda.

Fyndmaterialet medger inte några snävare dateringar av anläggningarna och kulturlagren vid Sjurån, men de påträffade keramiktyperna, kärlformerna och dekorelementen visar att de huvudsakligen kan dateras till mellersta och yngre bronsålder (Eriksson 2003, Jaanusson 1981). Den rabbiga keramiken utgör en av ledartefakterna för perioden och i Mälardalen förekommer den från och med period II och är sedan vanlig under hela bronsåldern. Det finns ännu inga säkra belägg på att ytbehandlingen har förekommit under förromersk järnålder i regionen (Eriksson 2003:86).

Rabbig keramik påträffades över hela området, bl.a. i två kontexter som var av särskilt intresse, nämligen i det kulturlager som överlagrades av gravhäggnadens södra vall och i den röseliknande stensättningen A46 som i sin tur överlagrade vallen. Förhållandet säkerställer gravhäggnadens anläggningstid till bronsåldern. Rabbig keramik förekom även i brandgropen strax innanför det sydöstra vallavsnittet. Brandgropen har genom en ¹⁴C-analys daterats till 1220–910 f.Kr. (kalibrerad datering, 2 sigma).

Sjurån – en kultplats

Inom fornlämningsområdet RAÄ 167 har 55 rösen och stensättningar av olika typer registrerats.

Sannolikt rymmer dock området fler gravar med flackare profiler eller utan synlig markering ovan mark. Exempel på sådana gravar utgörs av stensättningen A88 och den undersökta brandgropen. Gravtyperna kan huvudsakligen dateras till bronsålder och äldsta järnålder, medan gravhäggnaden, utifrån fynden av rabbig keramik i över- och underliggande anläggningar och lager, grovt kan dateras till bronsålder. Tidigare undersökningar av gravhäggnader har visat att dessa främst har uppförts från och med mellersta bronsåldern (ca 1300 f.Kr.) och fram till Kristi födelse (Olausson 1995:157).

Lämningarna vid Sjurån låg under bronsåldern på västra sidan av ett smalt sund som skar igenom Gölveden från norr för att strax söder om Sjurån vika av mot nordöst (fig. 6) och troligen låg gravhäggnaden i anslutning till den dåvarande strandlinjen. Då gravhäggnadens västra vall till utseende och konstruktion skiljer sig från de södra och sydöstra vallavsnitten är det dock rimligt att anta att vallarna har anlagts vid olika tillfällen och att gravhäggnaden ursprungligen har varit mindre. Anläggningens första fas har sannolikt utgjorts av den västra rösade vallen som kringgärdar gravhäggnadens övre plana parti. I ett senare skede har gravhäggnaden byggts ut med de södra och sydöstra vallavsnitten så att anläggningen också kom att inkludera den lägre liggande plana ytan.

Något entydigt svar på hur de till synes röjda ytorna har utnyttjats erhöles inte. Ytorna har dock troligen inte rymt någon bosättning. Platser lämpliga för bosättning tycks över huvudtaget saknas i Sjuråns omedelbara närhet. Lämpliga boplatsområden har dock funnits i de omgivande bygderna vid Rimbo, Husby-Sjuhundra, Lohärad och Edsbro som under bronsåldern utgjorde ett utpräglat skärgårdslandskap och där rikligt med gravar och boplatslämningar från perioden har registrerats (jfr Jensen 1997).

Platser snarlika den vid Sjurån har påträffats tidigare vid t.ex. Ringeby i Östergötland och vid Odensala Prästgård i Uppland. Vid Ringeby, på en plats som

Figur 6. Översiktskarta över hur området kring Sjurån såg ut under bronsåldern med en havsnivå ca 20 meter över den nuvarande, skala 1:100 000. Prickarna markerar läget för sockenkyrkorna. Nivåkarta av Mats Jonsäter.

Anders Kaliff tolkar som en grav- och kultö under bronsåldern (Kaliff 1997), förekom också stora mängder keramikfragment. Keramiken påträffades dock huvudsakligen i gravar och i anläggningar som tolkades som sammanhörande med gravritualerna och mer sällan som lösfynd (a.a:63). Tom Carlsson menar att keramiken på kultön medvetet har krossats och att den har haft en aktiv roll i de ritualer som omgav religionsutövandet under yngre bronsåldern (Carlsson 2000:54). Samma förfarande har också belagts i gravhägnaden vid Odensala Prästgård (Olausson 1997:25).

Liksom vid Sjurån förekom även kvarts spritt över gravfältet i Ringeby och Kaliff anser att såväl

bearbetningen som deponeringen av kvartsen kan ha utgjort en del av gravritualen (Kaliff 1997:66). De brända sädeskornen, djurbenen och flintskrapan vid Sjurån antyder att även brandoffer har ingått i ritualerna.

Utifrån lämningarnas och fyndens karaktär förefaller det sannolikt att Sjurån under bronsåldern var en rituell plats avsedd för gravläggningar och offer, en plats där människorna kunde kommunicera med förfäderna och/eller gudarna. Troligen har Sjurån utgjort en central samlingsplats för de omgivande bygderna i likhet med platser som t ex kultön vid Ringeby och gravhägnaden vid Odensala Prästgård

(Kaliff 1997:72, Olausson 1997:27). Troligen förlorade kultplatsen sin roll i slutet av bronsåldern, kanske som en följd av att sundet genom Gölveden

grundades upp och platsen blev för otillgänglig pga. av den kuperade och blockrika terrängen.

Referenser

- Andersson, Kjell. 2005.** *Sjurån – en grav och kultplats från bronsåldern*. Arkeologiska forskningsundersökningar vid Sjurån, Hållsta 2:4 m.fl., fornlämning RAÄ 167, Lohärads socken, Norrtälje kommun, Uppland. Stockholms läns museum, Rapport 2005:31. Stockholm.
- Andersson, O. & Sundelius, N. 1990.** Gölveden. En Roslagens urskog. (Del 1) I: *Anbladet*. Nr 35, 1990, s. 2–4. Norrtälje.
- Andersson, O. & Sundelius, N. 1991.** Gölveden. En Roslagens urskog. (Del 3) I: *Anbladet*. Nr 37, 1991, s. 6–8. Norrtälje.
- Carlsson, Tom. 2000.** Rituell rekvisita – materiell kultur och religiösa ritualer under yngre bronsålder. I: Ersgård (red.) *Människors platser – tretton arkeologiska studier från UV*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter No 31, s. 45–55. Stockholm.
- Engelmark, Roger. 2005.** *Miljöarkeologisk analys av jordprov från kulturlager, Raä 167, Lohärads socken, Uppland*. Miljöarkeologiska laboratoriet, Rapport 2005:20. (opublicerad)
- Eriksson, Thomas. 2003.** Dekorerad keramik i Apalle. I: Ullén, I. (m.fl.) *Bronsåldersboplatser vid Apalle i Uppland. Arkeologi på väg, undersökningar för E18. Uppland, Övergrans socken, Apalle, RAÄ 260*. Rapport UV Uppsala 1997:64, s. 85–127. Uppsala.
- Jaanusson, Hille. 1981.** *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden*. Diss. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 1. Stockholm.
- Jensen, Ronnie. 1997.** Bronsålder och äldsta järnålder i Stockholms län sett ur ett inventeringsperspektiv. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.). *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*, s. 3–17. Stockholm.
- Kaliff, Anders. 1997.** *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Olausson, Michael. 1995.** *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Diss. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter Nr 9. Stockholm.
- Olausson, Michael. 1997.** Kultiska hägnader under Mälardalens bronsålder. Om undersökningarna av hägnaden vid Odensala Prästgård. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.). *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*, s. 24–34. Stockholm.
- Olausson, Michael.** i manus. Arkeologiskt program, Stockholms län. Länsstyrelsen i Stockholms län.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

سے بظاہر

نہی:

Bronsåldern i norra Mälardalen

- en skiss över tvåtusen års historia

Av J. Lindström

Abstract

I denna uppsats ska jag försöka ge en rumslig och kronologisk översikt över hur samhällsutvecklingen i norra Mälardalen, framförallt Uppland och Västmanland, kan ha sett ut under bronsåldern, men inledningsvis nämna något om föregående perioder och i slutet dessutom dra upp linjerna framåt i tiden, in i förromersk järnålder. Framställningen bygger på ett material med stora källkritiska brister, varför det naturligtvis finns begränsningar i hur nära den verkliga utvecklingen vi kan komma. Den bild som målas upp är emellertid enligt min mening en sannolik tolkning av det nuvarande kunskapsläget. Om vi vill försöka historisera tidsperioden för att göra den mer konkret och möjlig att diskutera måste vi acceptera dessa förutsättningar. Andra tolkningar är naturligtvis möjliga att göra utifrån samma material. Uppsatsen utgör en sammanfattning av resultaten från en utförligare version med källmaterialbearbetning, diskussion och referenser som ingår i en avrapportering av Riksantikvarieämbetets utgrävning av boplatsten Nibble utanför Enköping (Lindström 2011 i tryck). En populärt hållen version finns i min bok "Bronsåldersmordet" (Lindström 2009). I uppsatsen saknas också en mer detaljerad diskussion kring social skiktning och funktionen hos fynd och fornlämningar.

Bronsålderns zoner, storbygder, bygder och farleder

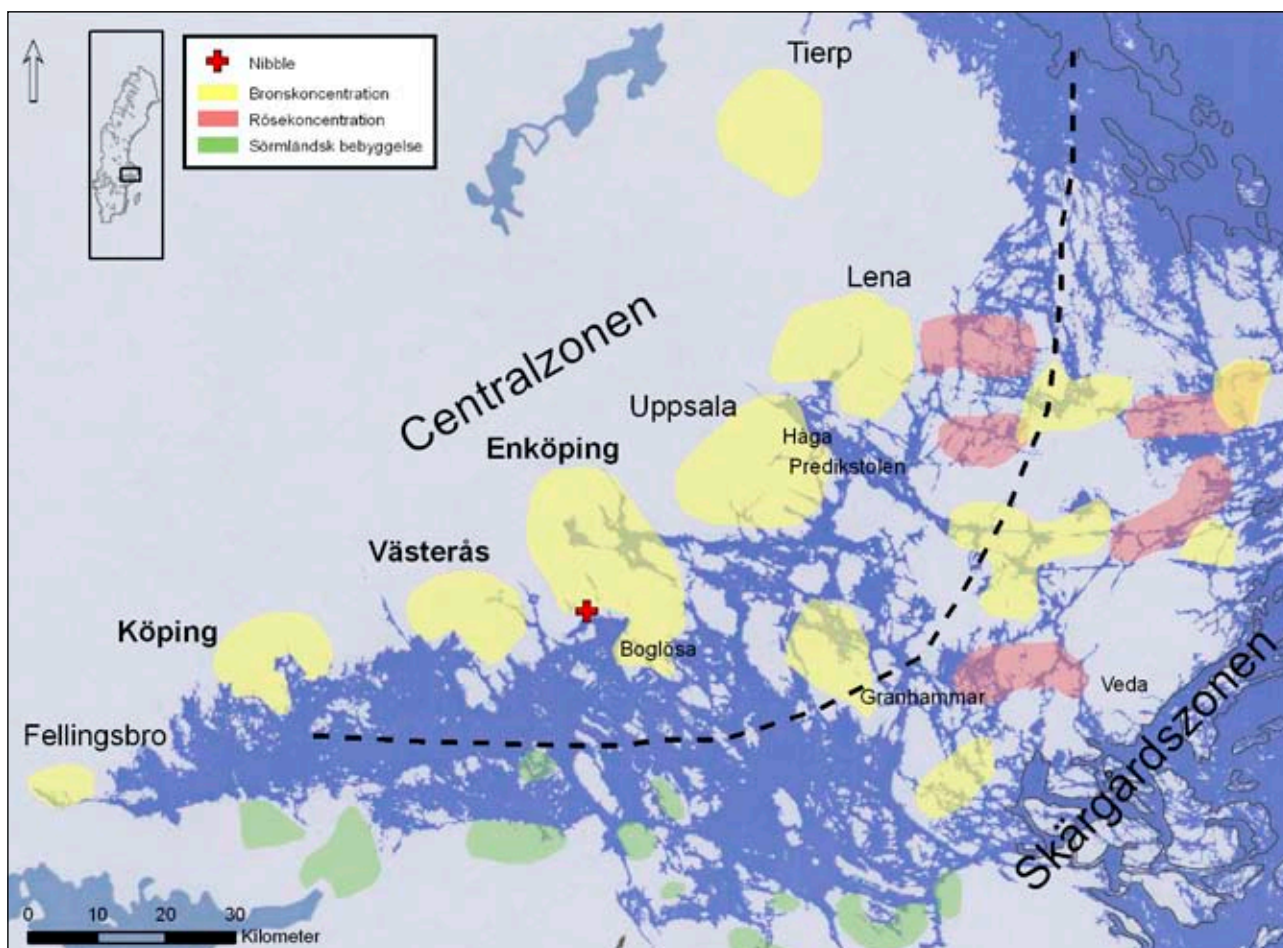
Området kan övergripande delas in i två delar med olika topografiska och naturgeografiska förutsättningar (fig. 1). En fastlandsdel sträcker sig från det inre av Mälarviken och österut mot Ålands hav. På breda, flikiga uddar längs med denna fastlandskust finner vi bronsålderns centralzon på en sträcka av ca 120 km, uppdelad på fem storbygder (se nedan). Storbygderna koncentreras från väster till öster i områdena kring Köping, Västerås, Enköping, Uppsala och Lena. Perifert, ca 40 km norr om Uppsala och Lena, ligger dessutom en storbygd kring Tierp, som hade sin sjötransportled längs en havsvik som sträckte sig i nordlig riktning. Den mynnade ut vid Upplands nordkust ett drygt tiotal kilometer mot norr.

Storbygderna har en diameter på omkring 25 km, och är vardera uppdelade på ca tio bygder med storleken tre till fem km. Inom bygden har funnits fem till femton gårdar, varav en har fungerat som ledargård i anslutning till bygdens centrala kultplats. En bygd kan ha haft i genomsnitt omkring hundra

invånare, en storbygd får därmed en befolkning på omkring ett tusen invånare. Osäkerheten är stor och befolkningssiffrorna skulle lätt kunna fördubblas.

Utanför centralzonens östra del ligger i sydost den s.k. skärgårdszonen, som ytmässigt är jämförbar med centralzonen (fig. 1). Skärgårdszonen genomkorsas av vattenleder och består av större och mindre öar. Bronsålderns storbygder är här mer otydligt markerade, men bygderna är fortfarande tydliga. Det som karakteriserar området i första hand är de många, långa och smala vattenleder som följer Mälardalens sprickdalar, och de av betydelse har här namngivits.

Fastlandsleden har sträckt sig längs med hela centralzonens södra del. I väster fram till Enköping har den legat öppen för vindar och vågor från Mälarviken, men från Enköping och vidare mot Uppsala och Lena har farleden varit skyddad av skärgård. Efter en trång passage strax söder om Lenatrakten öppnar sig farleden till en bredare fjärd med en mängd småöar, vilken mynnar ut mot Ålands hav. Den självklara farleden österut bör ha gått genom den åländska skärgården över till

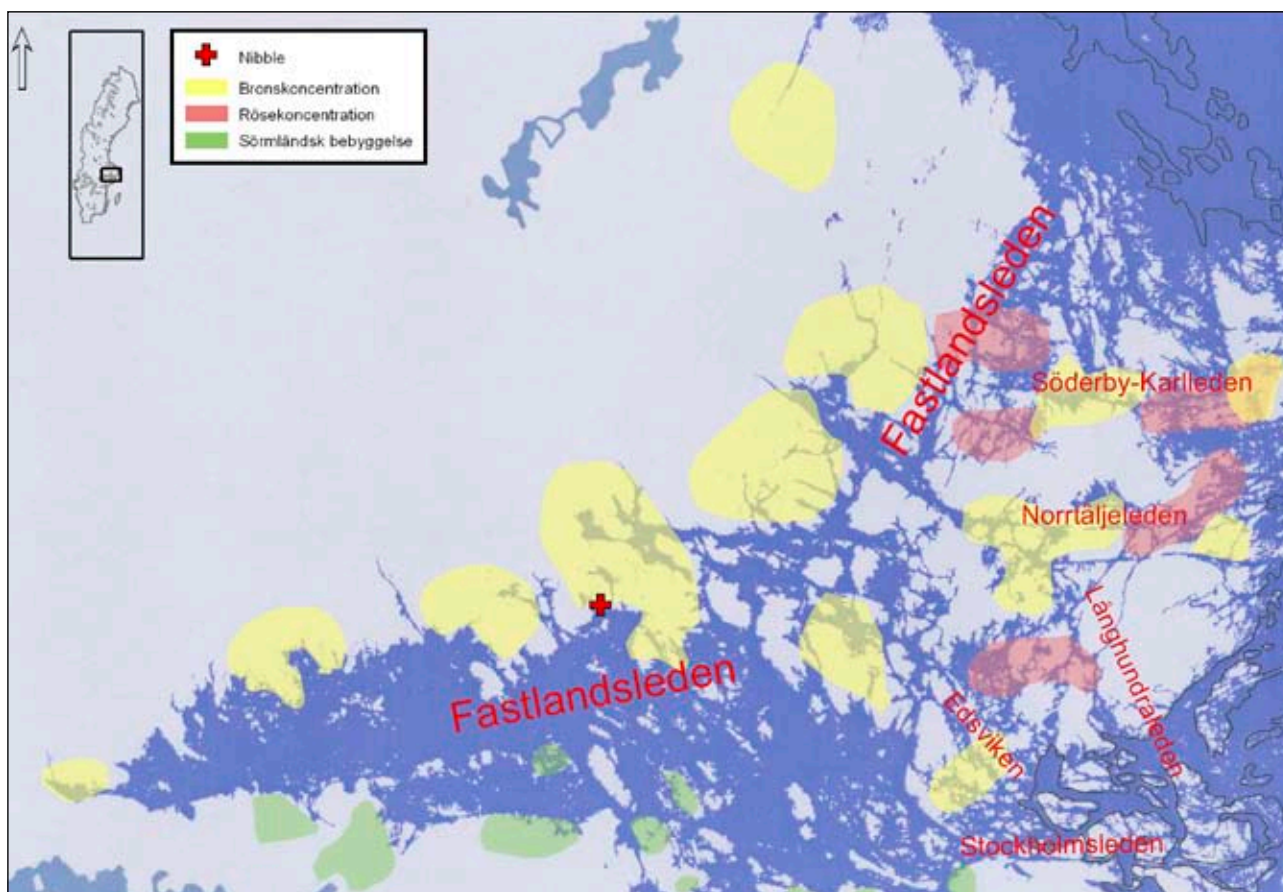
Figur 1. Översiktskarta över norra Mälardalen med zonindelning och storbygder utsatta, samt med några moderna tätorter som vägledning. Gult = bronsrika bygder, rött = rösetäta områden, grönt = bygder i Södermanland. Underlagskarta med strandlinje på 15–16 m.ö.h. vilket motsvarar situationen kring 900 f.Kr.

sydvästra Finland, vilket styrks av förekomsten av skandinaviska bronsfynd i det sistnämnda området. Möjligen blir farleden söder om Lena i stort sett ofarbar under den yngre bronsåldern genom strandförskjutningen.

Skärgårdszonen genomkorsas av flera vattenleder från havet in mot den centrala zonen. Den s.k. Söderby-Karlleden går in mot Lena och grundar upp eller blir svårforcerad under bronsålderns lopp. Norrtäljeleden går i krokar in i skärgårdszonens centrum och vidare in mot Uppsala. Möjligen bryts den på ett ställe under bronsålderns lopp.

Långhundraleden gick in från Åkersberga och anslöt till Norrtäljeleden. Ytterligare vattenleder gick in från trakten av Täby-Vallentuna-Sollentuna (Edsviken) och ledde också den in mot Uppsalatrakten. Stockholmsleden gick via stockholmstrakten in i Mälaren och närmast vidare upp mot Enköping, där den mötte öppna vattenytor i söder.

Söder om Mälarmviken fanns två viktiga vattenleder. Södertäljeleden är under hela bronsåldern den viktigaste leden mot söder. Den mynnar på södra sidan av Mälarmviken och mitt emot ligger Enköping på norra sidan. Leden via Strängnäs mynnar knappt

Figur 2. Strandnivåerna i norra Mälardalen kring 1300 f.Kr. med storbygd och troliga farleder utsatta.

30 km mot väster, men den har en tröskel på mellan 20-25 m.ö.h. och sluts därför redan under den äldre bronsåldern. I den västligaste utkanten av Mälardalen, in mot den nuvarande Hjälmaren, ligger Fellingsbro vid en fjärd som grundar upp vid bronsålderns mitt.

Slutligen har vi Tierps storbygd, som nås från norra Upplandskusten längs en drygt 20 km lång vik, Tierpsleden, som hastigt grundar upp under bronsåldern.

Ett intressant faktum är att de flesta av dessa vattenleder har inlopp som är markerade med tydliga rösekoncentrationer och i flera fall finns det

också olika typer av markeringar längs med ledernas sträckningar. Det är alltså uppenbart att vattenlederna har varit i bruk som kommunikationsleder, vilket redan framgår av att centralzonens befolkning med nödvändighet har måst passera en eller flera av dessa vattenleder för att ta sig österut mot Åland-Finland eller söderut längs ostkusten. Det är också tydligt att strandförskjutningen under bronsålderns lopp har försvårat eller förhindrat framkomligheten i flera av dessa leder, vilket innebär att omvägar på tiotals kilometer har uppkommit på vissa sträckor, om man inte har kunnat dra båtar över torra land. Vattenlederna i Mälaronrådet, omgivna av rösen, har uppenbarligen motsvarat Sydskandinaviens vägsträckningar på land, kantade av högar.

Översikt av samhällsutvecklingen från andra hälften av mellanneolitikum B till förromersk järnålder, 2500–500 f.Kr.

Senare hälften av mellanneolitikum B 2500–2300 f.Kr.: trådar bakåt i tiden

Redan under mellanneolitikum B finns det en tydlig skillnad i fyndrikedom mellan centralzonen och skärgårdszonen som talar för att det funnits skillnader i befolkningsmängden, då i ännu högre grad än senare beroende på strandförskjutningen. Stridsyxekulturen har troligen dominerat området upp till Dalälven, men ännu finns det gropkeramiska lokaler kvar i strand- och kustnära lägen. Befolkningstätheten har varit låg, kanske 0,1–0,2 invånare/km², och ännu har möjligheten att välja levnadsförhållanden inte begränsats av materiella förutsättningar och befolkningstryck i någon större utsträckning.

Sociala territorier, storbygder med en längdutsträckning längs kusterna på ca 70–90 km är urskiljbara, kanske med tusentalet invånare i varje. Dessa har i sin tur varit indelade i mindre bygder. Täta långväga, men förmodligen bräckliga kontakter har upprätthållits bland annat med Åland och sydvästra Finland. Det finns inga tydliga materiella tecken på uttalad social stratifiering och troligast är att ledarna har haft en big-man-liknande position med begränsade ärftliga inslag.

Senneolitikum 2300–1700 f.Kr.: tillväxt och etablering

Under slutet av mellanneolitikum B tonas skillnaden mellan stridsyxekultur och gropkeramisk kultur successivt ner och den senneolitiska kulturen, med huvudsakligt ursprung i stridsyxekulturen blir dominerande. Jag tror ändå att någon form av grupptillhörighetskänsla har fortlevt eller omvandlats och nybildats genom senneolitikum och in i

bronsåldern, vilket kommit till uttryck i skillnaderna mellan centralzonen och skärgårdszonen. Under senneolitikum har en omfattande befolkningstillväxt skett, som vid periodens slut eller vid mitten av den äldre bronsåldern har lett till en mer än tiofaldig ökning i de bebodda delarna. Befolkningstätheten ligger då på omkring 3–5 invånare/km². Den årliga befolkningsökningen under ett halvt årtusende skulle då ligga på omkring en halv procent. Oavsett orsakssammanhangen i övrigt har ökningen betytt att man successivt har låst fast sig i en jordbruksekonomi och ett bondesamhälle, vilket betydde att de neolitiska, mångkulturella variationerna med ekonomiska särdrag inte längre var praktiskt möjliga.

Denna befolkningsökning ger oss möjlighet att tidsfästa dominansen för den indoeuropeiska språkstammen i Mälardalen till senast ca 2000 f.Kr., trots att strandförskjutningsdaterade ortnamn av indoeuropeisk karaktär inte kan visas gå längre tillbaka än till yngre bronsåldern. Det är nämligen svårt att kombinera den senare befolkningstätheten och ianspråktagandet av landskapet av en huvudsakligen icke-indoeuropeisktalande befolkning med frånvaron av icke-indoeuropeiska substrat i ortnamnen i Mälardalen och övriga södra Skandinavien.

De sociala enheterna är ännu inte tydligt utredda för senneolitikum i området. Relationen mellan centralzonen och skärgårdszonen påminner om bronsålderns, med tydlig fyndmässig dominans för centralzonen, men det kan vara intressant att konstatera att flintdolkarnas fördelning bättre överensstämmer med den yngre bronsålderns fördelning och inte med de tidiga metallföremålens spridning från under äldsta bronsåldern. Dessa är i jämförelse med flintföremålen överrepresenterade i centralzonen, vilket visar metallens exklusivitet vid övergången mellan senneolitikum och bronsålder, ca 1700 f.Kr., samt att centralzonen tydligt dominerade över skärgårdszonen när det gäller exklusiv import,

inte bara kvantitativt utan också relativt andra importföremål. Flintdolkar av olika typer uppvisar inte något regelbundet varierat fördelningsmönster över tid i centralzonen.

Hur bebyggelsestrukturen har sett ut i detalj vore värt att studera närmare. En lokal analys av enkla skafthålsyxors spridning i Närke talar snarast för ett avstånd mellan enheterna som påminner om dem som var aktuella under mellaneneolitikum, men här måste noggrannare studier av förhållandena i centralzonen göras. Hällkistorna ger intryck av att utgöra förelöpare till bygdeledarnas röseanläggningar och kontinuiteten i deras användning talar för att de återspeglar en motsvarande kontinuitet i ledarpositionen, vilket skulle innebära att den bigmanbaserade samhällsorganisationen successivt har omvandlats till en hövdingadömebaserad struktur med ärftlig maktöverföring under senneolitikums inledning.

Bronsålderns period I–II, 1700–1300 f.Kr.: hövdingar och Boglösa hällristningskomplex

Bronsålderns period I och II utgör en egen fas i den fortsatta utvecklingen. Bronsfördelningen koncentrerar sig till en början mer till centralzonen än till skärgårdszonen, men jämnas successivt ut i förhållande till mängden övriga fynd. Initialt har alltså centralzonen dominerat införslen av metall. I övrigt ger fördelningen av olika typer av bronsar intrycket att de olika storbygderna inom centralzonen har haft relativt jämlika förhållanden, även om Enköpings- och därefter Uppsala-storbygden dominerar i egenskap av centralt belägna områden. I Tierp-storbygden finns spår av en inflyttad sydsaskandinavisk kvinna med påkostad dräktutstyrel och Lena-storbygden söder därom har besökts av någon som har behärskat norrländsk slagteknik. Detta indikerar att norra Mälardalens alla delar och storbygder har haft möjlighet till långväga kontakter och utbyten. Under denna period är eller blir bronsålderns samhällsstruktur såsom den tidigare har skisserats fullt utvecklad på gårds-, bygde- och storbygdsnivå.

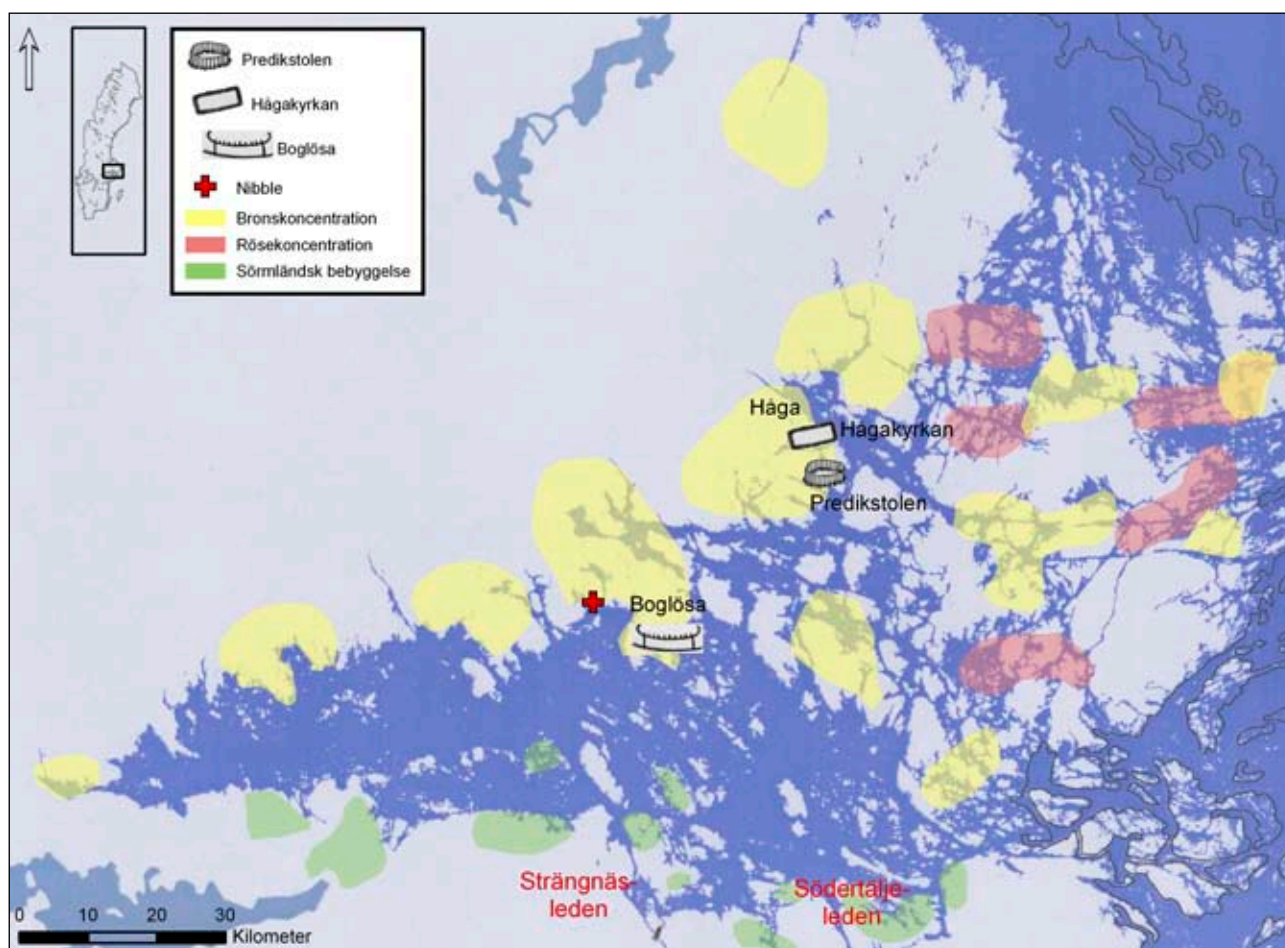
Strukturerna ovanför denna nivå är svårare att definiera. Det visar sig att det redan nu finns en viss övergripande struktur knuten till ett blivande hällristningscentrum i Enköping-storbygdens södra del med ett kommunikativt fördelaktigt läge med tillfarter via Strängnäs- och Södertäljlederna i söder och Fastlandsleden från nordost.

Redan nu kan hällristningsområdet vid Boglösa ha fungerat som samlingsplats, där hundratals båtburna individer från norra Mälardalen och mer avlägsna trakter har samlats för ting, kult, utbyte och marknad, prestigekamp och sociala kontakter. Samlingarna kan ha ägt rum regelbundet, kanske årligen och då förmodligen under våren eller försommaren. Hur större träffar har samordnats diskuteras sällan, men det är tämligen självklart att vi måste räkna med någon form av gemensam tideräkning och kalender. Av senare historiskt kända nordeuropeiska traditioner att döma kan vi räkna med att möten av detta slag ägde rum främst dagarna kring fullmåne.

Det är troligt att viktiga ideologiska och materiella förändringar inträffade under denna fas, samtidigt som traditionerna bakåt åtminstone till övergången mellaneneolitikum B och senneolitikum inte får undervärderas. Så är t.ex. svärdet en nyhet, men samtidigt ett prestigevapen i sig som tidigare stridsyxor och dolkar. Husidén i form av stengrundshus med rituell funktion är ny, men själva husidén kopplad till döda hittas vi redan i dödshus under mellaneneolitikum B och hällkistor under senneolitikum. Också de långväga utbytena av prestige-föremål har lång kontinuitet trots en förändrad föremålsuppsättning över tiden.

Bronsålderns period III, 1300–1100 f.Kr.: Hågakomplexet etableras

Under period III sker en tydlig förändring av den övergripande samhällsstrukturen som ger sig till känna på flera områden och blir ytterligare accentuerad under den följande perioden. Främst

Figur 3. Situationen i Mälardalsområdet vid Hågakomplexets etablering under bronsålderns period III, 1300–1100 f.Kr.

handlar det om ett tydliggörande av en ledarkategori över storbygdsledarnas nivå, hövdingarna, nämligen en "paramount chief", överhövdingen (fig. 3). Flera utlösande orsaker för detta kan finnas och de har förmodligen samverkat. Den mest svårgripbara och grundläggande orsaken är förmodligen en ideologisk förändring som kommer utifrån och som delvis kan spåras i det arkeologiska materialet. Samtidigt har det skett en inre omvandling av samhället, som delvis kan bero på en befolkningstillväxt som lett fram till ett relativt tätbebyggt bondesamhälle som har nått en jämviktpunkt eller en kritisk massa. Dessutom finns det tecken på en nedgång i bronsfynd under period III som kan tolkas som

en kris i bronsstillförseln, vilken har kunnat utnyttjas för att centralisera maktutövningen i området ytterligare.

De stora figurristningarna i Boglösa har en tyngdpunkt i period III. Här har man fäst berättelserna kring den mytiska styrmannen och hans besättnings äventyrliga resor om och om igen på hällarna, i anslutning till platsen för de regelbundet återkommande samlingarna av sjöfarande från ett större område. Rimligen rör det sig om guda- och hjälteberättelser som har vissa likheter med de långt senare fornnordiska myterna, bl.a. kring Frej och Njord, men i detta sammanhang är det de

sociala mönstren som är av intresse. Den utlösande orsaken till att myterna återges på hållarna kan vara att systemet på något sätt är hotat eller utsatt för en förändring. Styrmannen och hans besättning är också kärnan i det gamla samhällssystemet, motsvarande bygdeledaren och bönderna från bygdens gårdar. Samtidigt kan samma sociala struktur lyftas upp ett steg och användas för att befästa en överhövdings position gentemot andra ledare. Periodens enda två svärd är båda deponerade i Enköping-storbygden, också detta ett tecken på sociala spänningar i området (fig. 3).

Under samma tid uppförs ett stort antal rösen i skärgårdszonen i anslutning till farledernas inlopp, vilket kan kopplas till en markering av revir med anknytning till vattenlederna, återigen möjligt att se som en reaktion på förändringar.

Just vid denna tid etableras också komplexet vid Håga, där ett ordinärt stengrundshus förstörs och ett mycket stort och arkaiskt stengrundshus byggs i närheten. En mycket stor fornborg, Predikstolen, med multipel funktion som symbol, samlingsplats och försvarsanläggning uppförs, men blir också förstörd under samma period. Denna borg är lokalt utformad, men har sannolikt som idé förts in utifrån, oklart varifrån. I sig kan denna sedan ha varit en inspirationskälla för senare borgbyggen i Mälardalen, liksom för idén om avgränsande vallar på höjder i rent rituella sammanhang under den yngre bronsåldern.

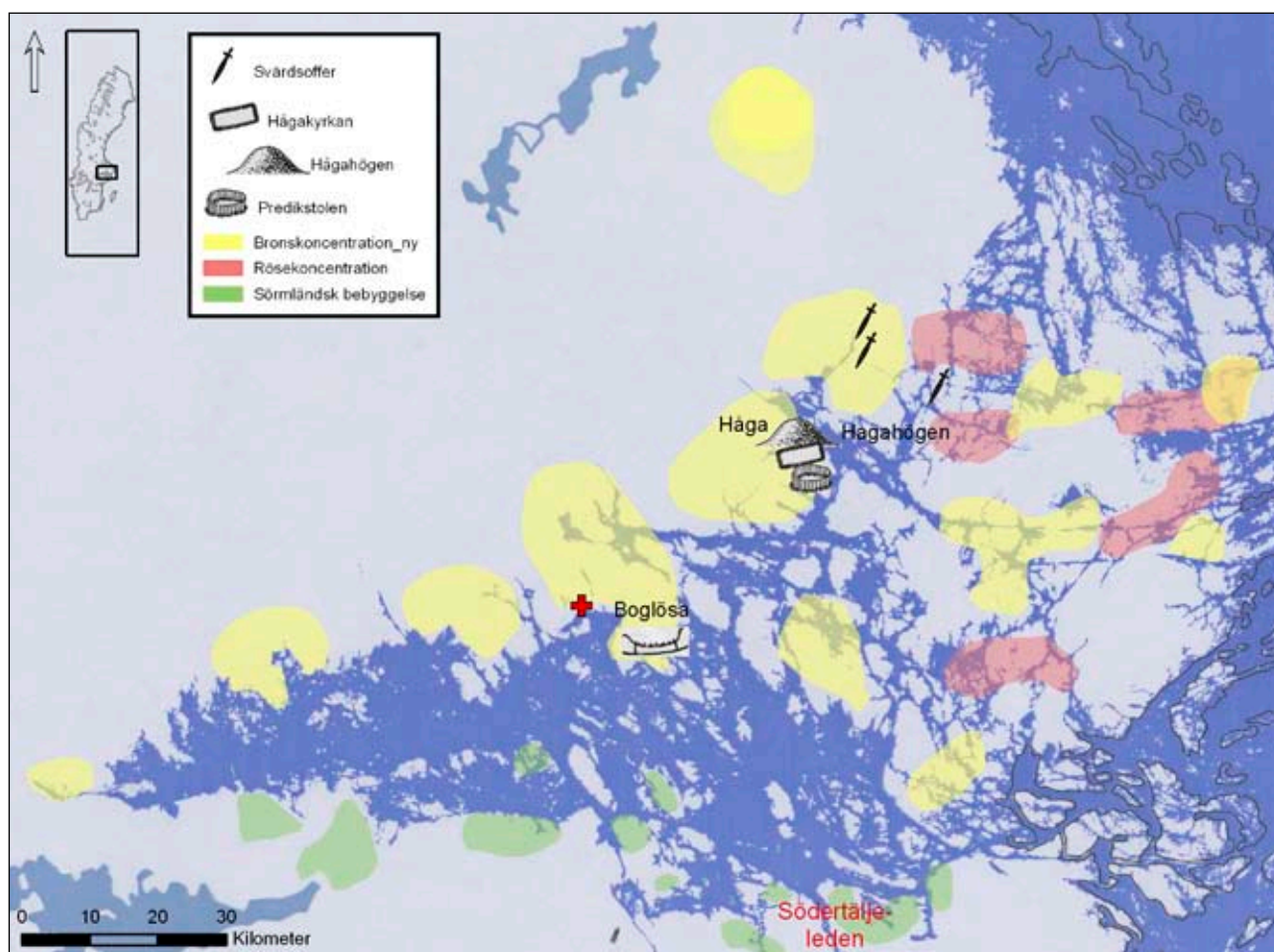
Enklast låter sig denna utveckling förklaras med att en dynasti av överhövdingar har etablerat sig med Håga som centralplats i konkurrens med, men kanske också med visst samarbete med inflytelserika ledare i Enköpingsområdet, där en äldre, relativt sett mer kollektiv organisation kan antas leva vidare. En förskjutning av makten mot nordöst och till en enskild släkt med maktambitioner har således påbörjats. Kanske ska också fenomenet att ledarna i mer perifera områden som skärgårdszonen

markerar sin närvaro med rösen invid farlederna in mot centralbygden ses som delvis orsakat av detta. Det är fullt möjligt att överhövdingsinstitutionen går tillbaka till en tid före period III, men att den då har varit en mindre påtaglig maktfaktor med andra förutsättningar, och att den först från period III har manifesterats så tydligt att den blir synlig rent materiellt.

Period IV 1100–900 f.Kr.: Hågaväldets uppgång

Under perioden uppförs Hågahögen som ett unikum i Mälardalen, där två saker kännetecknar högens yttre och inre gravskicket; dels anknytningen till södra Skandinavien, dels ett tillbakablickande arkaiskt drag. Den kulturella orienteringen mot söder kan också i sig uppfattas som arkaisk, eftersom en orientering av kontakterna mot öster nu blir allt tydligare, framförallt genom införseln av Mälardalsyxor. I båda fallen kan det ses som reaktioner mot den föregående periodens bronsbrist, liksom en eventuellt påbörjad lokal metallframställning vid sidan av en fortsatt införsel av metall.

Samtidigt finns det anledning att anta att begravningsritualen återspeglar lokala myter och föreställningar som har släktskap med dem som kom till uttryck på hållristningarna. I Hågahögen finner vi den svärdbärande styrmannen, eller snarare ledaren eftersom vi saknar skeppet, omgiven av offrade människor och flera halvdussin djurarter med en uppenbar kosmologisk symbolik och till större delen med motsvarigheter på hållristningarna i Boglösa. Spåren av offerritualen i Hågahögen, med flera individer av dryga halvdussinet arter, har ytliga likheter med stora, långt senare offerritualer av central betydelse och det är inte långsökt att tänka sig att Håga har varit platsen för regelbundet återkommande offerritualer och annan kult, ting samt marknad, både i konkurrens och i samarbete med de arkaiska, mer kollektivt präglade mötena i Boglösa.

Figur 4. Hågaväldets uppgång. Situationen i Mälardalsområdet under bronsålderns period IV, 1100-900 f.Kr.

Ledare för dessa sammankomster och ritualer har förmodligen Hågahövdingarna varit och det guldbelagda glasögonspännet i Håagrafen, den allmänskandinaviska mån- och tidssymbolen, visar hövdingens roll som sammankallande, den som råder över kalendern och tidens ordning. Hågahövdingen stod som garant för att samlingar skulle äga rum kommande år vid en given tidpunkt, vilket både närboende och långväga besökare kunde förlita sig på.

Manifestationen av överhövdingaskapet i Hågaområdet betyder också en ökad politisk kontroll av omgivande områden och bronsinförseln, vilket

i Lena-storbygden leder till spänningar och flera svärdssnedläggelser (fig. 4). Vid bronsålderns mitt har också Strängnäsleden grundat upp, vilket gör att den östligare Södertäljeleden blir huvudled från söder, vilket ger Uppsala-storbygden en mer central position jämfört med tidigare. Samtidigt förlängs resvägen till Boglösa söderifrån.

Uppsala-, Enköping- och Lena-storbygderna bildar nu ett kärnområde för överhövdingens maktutövande, medan skärgårdszonen och sannolikt de västmanländska områdena har en lösare anknytning. I samtliga dessa områden sker ett uppsving i bronsdeponeringarna och en utjämning

av fördelningen. Guldet i Hågahögen och de övriga guldfyndens tydliga ansamling till Uppland och tidsmässigt till period IV kan också ses som tecken på en tydligare knytning till överhövdingens maktutövning, eller mer konkret som gåvor till betrodda ledare.

De östliga kontakternas betydelse framträder genom införseln och deponeringen av Mälardalsyxor från period IV och framåt. Dessa yxor, i genomsnitt en dryg decimeter långa och med exotisk bakgrund, har sannolikt haft högre status än de normalstora yxorna med en längd på omkring 5–7 cm, och kan sannolikt i högre grad ses som ledaryxor, deponerade både av ledare i bygderna längs skärgårdszonens farleder och i centralzonen. Orienteringen mot öster kan delvis ha orsakats av en eventuell bronsbrist under period III och får dessutom som följd att Mälardalens östliga delar får en ökad betydelse.

Tierp-storbygden kommer däremot nu att mer eller mindre utestängas från bronscirkulationen och kommer framöver att ha en nordlig orientering vad det gäller kulturimpulser, bland annat genom att rösegravskicket till skillnad mot i söder fortsätter långt in i järnåldern. Orsaken är dels att storbygden hamnar utanför de av Hågakomplexet dominerade externa kontakterna, dels att strandförskjutningen hastigt grundar upp farleden mot norr så att Tierp förlorar den omedelbara havskontakten. Vattenleden från Upplands nordkust in till centralzonen förlängs med tiotals kilometer genom uppgrundningen vid fastlandsledens inlopp vid Ålands hav.

På liknande sätt råkar också Fellingsbro, i den västliga delen av Mälaren, ut för en liknande tydlig bronsnedgång vid bronsålderns mitt samtidigt med en uppgrundning av vattenvägarna. Att strandförskjutningen bidrar till förändringar i bronsimport och storbygdernas status ska inte uppfattas som naturdeterministisk historieskrivning. Det är minst lika mycket ideologiska orsaker som ligger bakom. Transporterna av brons kunde

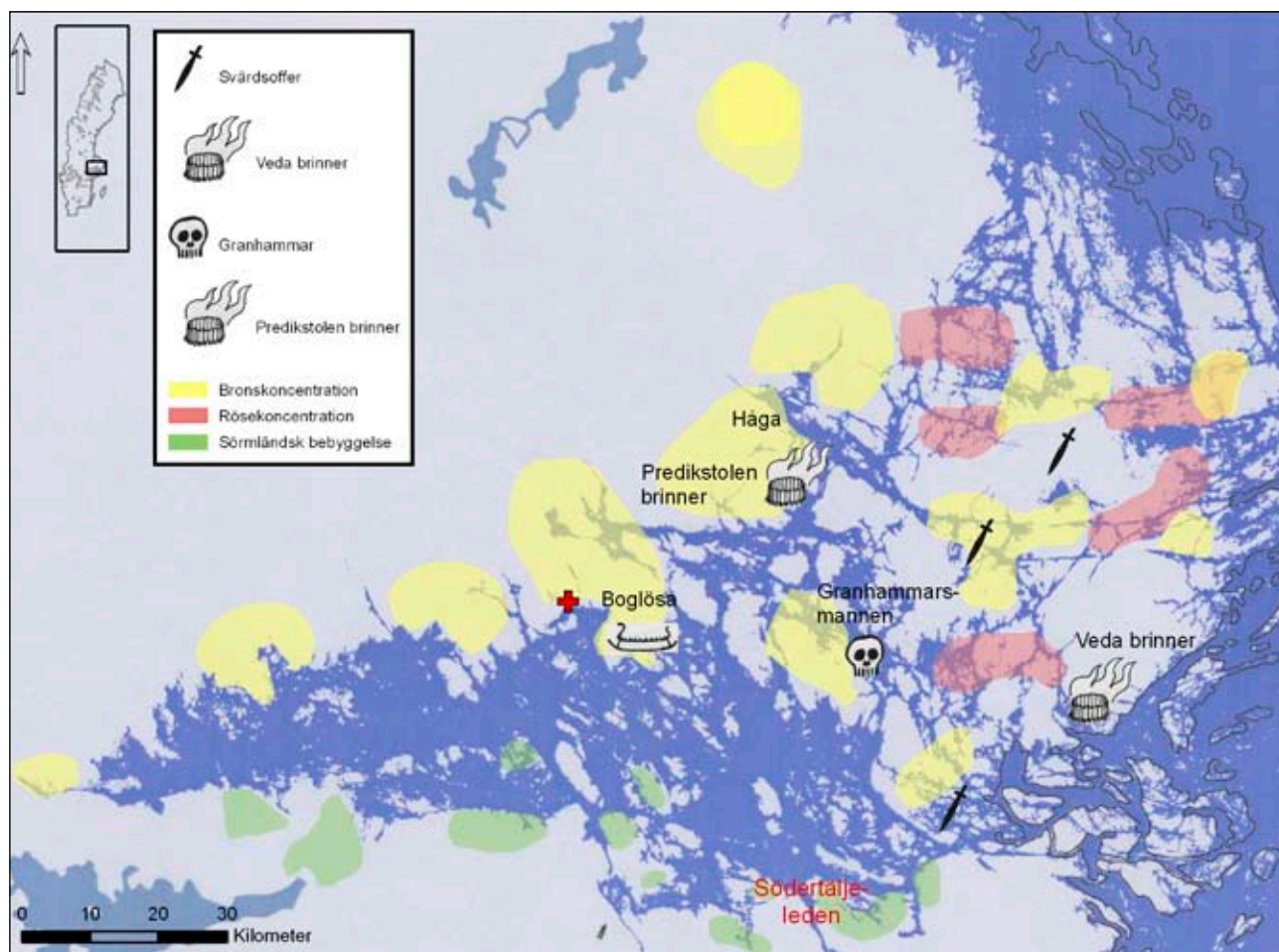
mycket väl ske landvägen några extra kilometer, men man lade uppenbarligen vikt vid hamnlägen, båttransporter och mytiska samt sociala dimensioner kring skeppets roll och maritima praktiker.

Period V–VI 900 f.Kr.–500 f.Kr.: Hågaväldets fall

I detta tidsavsnitt har materialet från period V och VI lagts samman på grund av osäkerheten i perioddateringen av bronsartefakterna i vissa fall. När exaktare dateringar är möjliga anges detta särskilt.

Hågaväldet når sin höjdpunkt kring övergången mellan period IV och V, dvs. 900 f.Kr. Överhövdingens försök till maktexpansion syns som ringar på vattnet, där svärdsnedläggelser förekommer i Enköpingstrakten under period III, i Uppsala och Lena under period IV och främst i skärgårdszonen under period V/VI (fig. 5). I första hand är det ledarna inom de olika områdena som antingen knyts närmare eller motsätter sig centralmakten. Den uppländska holkyxan antyder att det fortfarande är skillnader mellan centralzonens och skärgårdszonens befolkningar vad det gäller gruppstillhörighet, men att identiteten har stärkts i centralzonen, sannolikt som följd av överhövdingens expansion. Ideologin som har spridits från Håga till lokala ledare har inkluderat borgidén, som under bronsålderns slut kommer till uttryck både i militära borgar, höjdboplatser vid farleder och hägnade rituella platser på höjder, inte minst i skärgårdszonen.

Till överhövdingens uppgifter kan ha ingått att inkräva symboliska tributer, kontrollera redistribution av viktiga varor och föremål, att direkt eller indirekt leda handels- och plundringsfärder, försvar, större årliga ritualer och viss jurisdiktion. Inflytandet och makten har säkerligen varit begränsad, men har ändå gradvis implementerats i ett allt större område och i olika former beroende på avstånd och lokala förhållanden.

Figur 5. Hågaväldets fall. Situationen i Mälardalsområdet under bronsålderns period V–VI, 900–500 f.Kr.

Överhövdingen har alltså inte haft någon reell makt i ett större område utanför centrala Mälardalen, men vi får anta att han har haft en tydlig status ryktesvägen, som har nått även Sydsandinavien. Det har också funnits etablerade kontakter med avlägsna platser i olika väderstreck, bland annat mot norr och öster, men bäst känner vi den sydliga kontakten med östra Skåne. Kontakterna har förmodligen bestått i gästande och giftermål mellan ledande familjer, där huset som institution och mental symbol har varit betydelsefull, men också gåvoutbyten och handelsresor har varit viktiga. Som exempel kan nämnas de regelbundna samlingarna vid Boglösa och Hågakomplexet som

troligen har besökts av långväga gäster med olika social bakgrund. Direktkontakten med östra Skåne avslöjas dels av fördelningen av ett par holkxytyper, dels av Granhammarsmannens resa från Skåne till Mälardalen någon gång under tidsintervallet 900–800 f.Kr. Vissa inslag i kulthuskonstruktioner, gravritualer och keramik kan också tolkas som tecken på en direktkontakt.

Under period V/VI fortsätter Tierp och Fellingsbro att vara perifera områden som till stor del legat utanför bronscirkulationen. I övrigt sker dock en utjämning av bronserna inom ett större område och med det en ökning i perifera områden. Särskilt

skärgårdszonen växer nu fram med förhållandevis många bronser, om än fortfarande med en lägre täthet än centralzonen. Man har också separata, externa kontakter i de två zonerna. Centralzonen har täta förbindelser med bland annat östra Skåne medan skärgårdszonens kontakter koncentreras till bland annat Gotland. Den antydda koncentrationen av svärdsnedläggelser till skärgårdszonen visar att området kan ha varit under någon form av stress. Närmast till hands ligger att tolka det som en kombination av att landtillskottet genom strandförskjutningen har ökat befolkningsunderlaget och framförallt att det stärkta ledarskiktet har knutits hårdare till eller konfronterats med centralmakten, fortfarande fokuserad kring Håga-komplexet och Uppsalastorbygden.

Ett exempel på en framträdande ledarlokal i skärgårdszonen är Angarn i Vallentuna, belägen i en bygd kring en sydgående vik till Långhundraleden (fig. 2). Här kan den eleganta Örstaristningen, en vagnsristning med två hästar och ett större skepp knytas till period V. Dessutom finns det en borganläggning vid Veda som eldhärjas under samma period. Vedaborgens öde indikerar orostider och intressant nog förstörs borgen vid Predikstolen samtidigt som Håga överges under samma tid. Under första hälften av period V dödas också Granhammarsmannen i en strid som utkämpas med holkyxor, troligtvis i gränsområdet mellan centralzonen och skärgårdszonen (Lindström 2009). Baserat på isotopanalyser kan man förmoda att han kan ha ingått i en handelsexpedition på väg från östra Skåne till Boglösa eller Håga i centralzonen.

Alla dessa orostecken har sannolikt flera orsaker, men tillsammans talar de för att perioden kan ha varit orolig, och då kan det finnas anledning att söka övergripande orsaker. Två orsaker, som inte utesluter utan lika gärna kan förstärka varandra, är möjliga förklaringsgrunder. Å ena sidan kan det röra sig om intensivare östliga kontakter av både fredlig och fientlig art, som bland annat framgår

av östligt inspirerad och importerad keramik, eventuellt i samband med giftermålsförbindelser och inflyttningar. Detta stärks av att orosindikationerna koncentrerar sig till norra Mälardalens östra del. Å andra sidan kan ett försök till ett tydligare inlemmande av skärgårdszonen ha skett från överhövdingens sida. Detta kommer dels till uttryck genom borgbyggen och genom att gravhågnader samt liknande vallanläggningar på höjder blir vanliga framförallt i skärgårdszonen. I detta sammanhang har också höjdboplatser grundats i anslutning till skärgårdszonens farleder in till centralzonen. De saknar visserligen vallar, men placeringen på höjdlägen intill farleder förräder ett strategiskt försvarstänkande i kombination med ett möjligt rituellt tänkande kring höjdernas betydelse hos de lokala ledarna.

Relationen mellan centralzonens och skärgårdszonens ledare har inte nödvändigtvis betytt ett fullständigt uppgående i en övergripande enhet. Under period V skvallrar holkyxan av uppländsk typ, den första med säkerhet lokalt formgivna föremålstypen under bronsåldern i området, om att centralzonens och skärgårdszonens befolkningar inte hade helt sammansmälta utbytessystem. Den lilla, lokalt tillverkade Upplandsyxan tycks sällan ha spridits utanför centralzonens område, i jämförelse med till exempel större holkyxor av ledartyp. Trots det är det rimligt att tänka sig att större delen av norra Mälardalen har haft någon form av gruppidentitet, som på ett både positivt och negativt sätt har stärkts av överhövdingadömet strävanden.

Mot slutet av perioden sker ytterligare en orientering österut och mot sydöst av handels- och utbyteskontakterna, när bronsåldern avvecklas i sydväst. Om vi försöker sammansmälta de olika indikationerna under period V till en helhet, skulle det kunna röra sig om en situation där Hågaväldet, som växte fram under tidigare perioder, nu har nått sitt maximum och helt dominerar centralzonen. Detta kommer dels till uttryck i

den gruppindikerande uppländska holkyxan, dels i att perifera områden i Mälaronrådet mot norr och väster mer eller mindre har snörts av från bronsirkulationen, medan bronsfördelningen blir jämnare inom Hågas intressesfär. Skärgårdszonen har dock vuxit till sig kvantitativt och odlar dessutom andra externa kontakter än centralzonen. Skärgårdszonens hövdingar kommer därmed att kunna pendla mellan samarbete och en alltmer tilltagande konkurrens och konflikt med överhövdingen vid Håga och centralzonens hövdingar. Det kommer allmänt till uttryck i form av svärdsnedläggelser, skilda externa kontakter, centralzonens gruppmarkering, och i enskilda händelser som nedbränningen av Vedaborgen samt den besökande Granhammarsmannens död.

Ett avbrott för Hågakomplexets välde är nedbränningen av borganläggningen vid Predikstolen, vilket leder till att Hågakomplexet slutligen överges. Belägringen och nedbränningen av borgen förutsätter planläggning och en styrka på gissningsvis minst ett antal hundra man. Det är tänkbart att vi här ser spåren av en koalition mellan hövdingar från skärgårdszonen och en extern person eller styrka från exempelvis Sydsandinavien eller östra Östersjökusten. Hågaväldets sammanbrott kan naturligtvis ses som en inledning av den allmänna undergången för bronsålderns elit baserad på bronscirculationen och har givetvis inneburit slutet för Hågakomplexets särställning, men samtidigt är det troligt att överhövdingarollen har levt vidare på annat håll i Uppland, men då kanske i blygsammare form. Uppdelningen mellan centralzonen och skärgårdszonen kan tolkas på liknande sätt. I minst ett par sekel efter 800 f.Kr. fortsatte bronsdistributionen att spela en central roll i Mälardalen, trots järnets ökande närvaro.

Det finns både likheter och skillnader mellan Hågaväldet i Mälardalen och hövdingasätena på exempelvis Fyn, Själland och i Skåne. De sydskanadinaviska hövdingasätena tycks vara betydligt

rikare och antagligen mer innovativa än sin motsvarighet i östra Mellansverige, vilket troligen också har inneburit en skarp inbördes konkurrens inom Sydsandinavien. Att avgöra rangordningen mellan dem är inte helt lätt, men södra Fyn eller södra Själland kan ha intagit tätpositioner, medan Kivik i sydöstra Skåne efter en lysande inledning under den äldre bronsåldern, kan ha hamnat i bakvattnet under den yngre bronsåldern. Hågakomplexet framstår däremot i sin omgivning som den främsta under hela sin existens, något som till en del kan bero på det utmärkta läget, där man kan anta att t.ex. distributionen av pälsvaror från Norrland och östliga bronser sammanstrålade vid kuststräckan ned mot Sydsandinavien.

Förromersk järnålder och framåt

Vad sker vid övergången till förromersk järnålder i området? Den gamla tanken om fimbulvintern och en drastisk befolkningsnedgång är sedan länge akterseglad. Klimatförändringen tycks ha haft en relativt liten betydelse. Givetvis kan några tätt återkommande missväxtår leda till kris och politisk oro, men Mälardalens befolkning har bott nära havets resurser och det är svårt att tro att en mindre klimatförsämring långsiktigt skulle leda till en varaktig befolkningsnedgång. Ännu kan man dock se att en sådan föreställning om drastiska samhällsförändringar dröjer kvar hos vissa författare. Jag är benägen att tro att det rör sig om en kontinuitet i grunden, trots vissa anslående materiella förändringar.

Om man ser på utvecklingen under förromersk järnålder kan man se att bebyggelsen och den jordbruksbaserade ekonomin inte uppvisar några större förändringar. Gravskick och rituella lämningar uppvisar kontinuitet under århundraden framåt, även om det har föreslagits att en viss förskjutning från boskap till spannmål kan anas i offerritualerna, vilket för övrigt i så fall kan tänkas motsäga en kris för jordbruket pga av en klimatförsämring. Att brons fick en drastiskt minskande betydelse i

varucirkulationen kan ytligt sett ses som en större förändring och kan även ha uppfattats så när minskningen skedde. Det är möjligt att ledarna förlorade i inflytande och prestige när omställningen till järn skedde, men det återstår att visa att det var en större förlust för ledarskiktet. I den mån de lokala ledarna höll i bronssmidets hemligheter var det uppenbarligen de som satt inne med kunskaperna när järnframställningen och järnsmidet utvecklades. Även om råvarorna för järnframställning var mer lättillgängliga och rumsligt mer jämnt fördelade kunde ledargårdarna sannolikt fortfarande ha viss kontroll över smidet, framförallt ur teknisk och resursmässig synpunkt.

Hällristningarnas motiv med grupper om 7-8 män bestående av en styrman och besättningsmän, som ju tycks återspegla bronsåldersbygdens grundläggande samhällsstruktur med ungefär lika många gårdar och en ledargård, skymtar också under yngre järnåldern på run- och bildstenar från Mälardalen och andra delar av Sverige. Det fanns ju faktiskt en någorlunda likartad samhällsorganisation i det senvikingatida godesystemet. Detta skulle kunna betyda att samhällsstrukturen under förromersk järnålder har haft ungefär samma utseende som under yngre bronsålder.

På samma sätt har förmodligen överhövdingainstitutionen varit svår att utplåna både i praktiken och som idé när den väl formerats och utvecklats under bronsåldern. Hågadynastin tycks ha gått under omkring år 800 f.Kr. dvs. flera sekler före bronsålderns slut. Det är för övrigt ungefär samtidigt som den sista begravningen sker i Kiviksröset i sydöstra Skåne och det kan röra sig om en allmänskandinavisk trend, där de gamla överhövdingarna får vika för nya makthavare. Ingenting motsäger dock att institutionen överlevde Hågadynastin på någon annan plats i området, men givetvis har det kollapsande utbytessystemet för bronser inneburit maktförskjutningar och omorienteringar i bl.a. de långväga kontakterna.

Det är därför sannolikt ingen slump att det finns stora, måhända ytliga, likheter mellan bronsålderns och den yngre järnålderns överhövdingar, hövdingar och lokala ledare. Symbolspråket är likartat, skeppet, svärdet och gravhögen går igen. Det är till och med möjligt att myterna som omgärdade Uppsalakungarna har vissa likheter med dem som kommer till uttryck på bronsålderns hällristningar, framförallt anknytningen till Frej/Njordkomplexet och inriktningen på relationen människa-djur. Likaså kan paralleller dras mellan de rika och varierade djuroffren och människooffren vid Håga och skildringen av djur- och människooffer vid Gamla Uppsala. Trots strandförskjutningen finns också en geografisk överensstämmelse, där som exempel kan nämnas närheten mellan Hågahögen och Uppsala högar liksom Angarn/Veda och Sjö-kullarna vid Vada och Långhundraleden. Så som bronsålderssamhället har skisserats här har det således många principiella likheter med den sena järnålderns samhälle.

Det är naturligtvis inte min mening att dölja de stora skillnader i förutsättningar som faktiskt har funnits mellan bronsålderns och järnålderns samhällen i Mälardalen. Romarrikets, Frankerrikets och kristendomens inflytande har på många sätt haft en avgörande betydelse både materiellt och för föreställningsvärlden. Bronsåldern måste förstås på sina egna villkor, men det är ändå mitt intryck att en omotiverat stor åtskillnad görs mellan bronsåldern och järnåldern både i vetenskapliga och populärvetenskapliga sammanhang. Bronsåldern framstår ofta som en gyllene, exotisk period och man får ibland känslan av att historien avbryts och börjar på nytt under förromersk järnålder. Därför är det enligt min mening viktigt att istället lyfta fram likheterna, vad än orsakerna till kontinuiteten är. Kanhända handlar det om allmänmänskligt beteende, naturliga förutsättningar, sega traditioner och ett tillbakablickande. Bronsålderssamhället blir på så sätt mer begripligt, om än inte lika lockande sympatiskt eller öppet för drömmen om det exotiskt annorlunda.

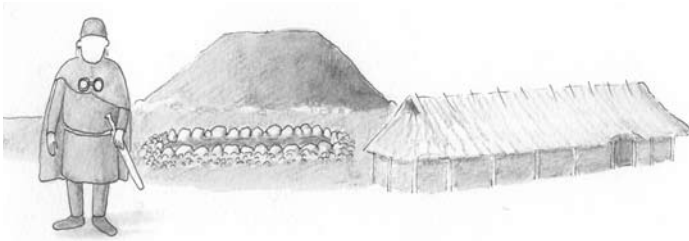
Modell över samhällsstrukturen

Förslag nedan till sammanfattande modell av samhällsstrukturen, huvudsakligen den manliga sidan, under Hågakomplexets storhetstid 1100–900 f.Kr. Den skisserade strukturen och relationerna är i första hand vertikala. Vi måste emellertid också räkna med grupperingar på horisontell nivå, utöver kön och ålder också yrkesmässiga kontakter mellan

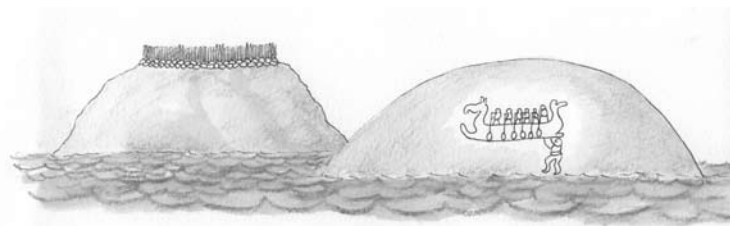
speciella hantverkare, krigare och handelsmän, som fortfarande var knutna till enskilda gårdar, men som genom att inte vara huvudbrukare hade möjlighet och kanske ett tvång att söka alternativa försörjnings- och levnadssätt. Framförallt kan man tänka sig att söner som inte ärvt gården har varit aktiva i de här rollerna.

Överhövding/paramount chief

Knuten till Hågakomplexet. Har tydlig makt över minst ett par storbygder och nominell makt över ett betydligt större områdes invånare, kanske upp mot 10 000. Många attribut gemensamma med hövdingar men har inflytande över ett större område. Har förmodligen knutit hövdingar till sig genom gåvor i form av t.ex. guldforemål och giftermålsallianser. Har lett större tings- och kultsammankomster och har möjligen haft ett krigarfölje som stod fritt från organisationen kring bygdernas båtlag. Glasögonfibulan kan ha varit hans personliga symbol.

Håga med fornborgen Predikstolen: centralplats underställd Hågahövdingen.

Hällristningarna i Boglösa: ting-, kult- och samlingsplats av betydelse för hela regionen och långväga besök.

Hövding

Ledare, krigare och transformator med nästan bara nominell makt över en hel storbygd, ca 1000–1500 invånare.

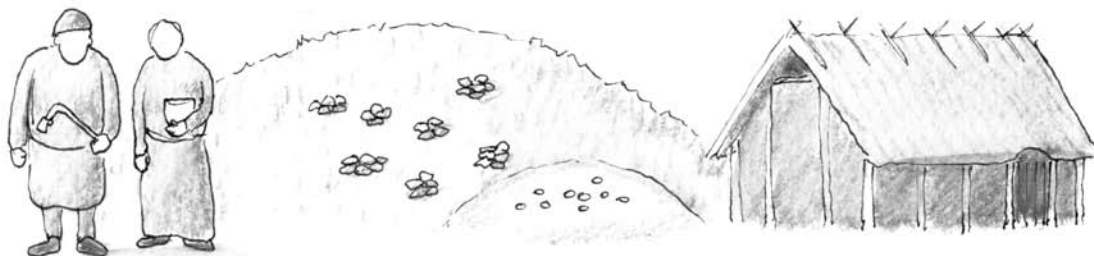
Lokal ledare/gode

Lokal ledare, krigare, transformator. Ledargård i en by och/eller bygd med totalt ca 5–15 gårdar, ca 100–150 invånare. Organisationen har varit baserad på släktskap. Har lett kulten vid stenhusgrunder, kulthus och hägnader. Har begravts i röse, röseliknande stensättning eller skärvestensbög, ofta med en s.k. rakknivsuppsättning. Position som styrman på bygdekanoten och ledare för båtlaget. Har organiserat bronsgjutning och hällristande. Beväpnad med svärd och större holkyxa (11 cm) samt har burit olika typer av bronsmycken.

Bonde

Har varit husbonde på en gård tillsammans med sin busfru, där totalt ca 6–10 bott. Har haft position som besättningsman på bygdekanoten och varit beväpnad med en mindre holkyxa (ca 5–7 cm). Hushållet har knackat in skålgropar i närheten av gården. Har begravts i enklare gravtyper på gravfält eller gravlagts på annat sätt som inte lämnat några spår efter sig.

Ofria

Har troligen funnits oftare på hövdinga- och ledargårdar än ordinära gårdar.

Referenser

Lindström, Jonathan. 2009. *Bronsåldersmordet. Om arkeologi och ond bråd död.* Stockholm. Norstedts.

Lindström, Jonathan. 2011 (i tryck). *Norra Mälardalen under bronsåldern. En landskapsarkeologisk analys. I: Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. (red.) i manus. Nibble i Tillinge socken.* UV Mitt Rapport. Riksantikvarieämbetet.

8. Seminarieprogrammet

Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning

Seminarium på Stockholms läns museum
18-19 september 2010

Seminariet arrangeras av arkeologisektionen vid Stockholm läns hembygdsförbund i samarbete med Stockholms läns museum

Plats: Dieselverkstaden, Markusplatsen 17, Sickla, Nacka. Tag t.ex. buss 71, 401, 403-414, 420, 422 från Slussen eller Saltsjöbanan till Sickla. Moderator: Peter Bratt

18 september

- 10.00 Välkomstkaffe och registrering
- 10.30 Inledning: Peter Bratt, chef Stockholms läns museum och Nils Ringstedt, ordf. Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion
- 10.45 Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam: Hur många hållristningar finns det i Stockholms län?
- 11.20 Thomas Eriksson: Kärl, seder och externa kontakter
- 12.00 Mattias Pettersson: Bronsålder och skärvstenshögar i skärgård och inland
- 12.30 Lunch på egen hand
- 13.30 Susanne Thedéen: Demonstrativa depositioner. Ett försök till förståelse av depåer och lösfynd från bronsålder i Stockholmstrakten
- 14.05 Martin Rundkvist: Landskapsperspektiv på bronsålderns offerplatser i Mälaronrådet
- 14.40 Kjell Andersson: Sjurån – kult- och begravningsplats
- 15.10 Kaffe
- 15.30 Jonathan Lindström: Bronsålderns samhälle i ljuset av ett yxmord vid Mälarens strand
- 16.20 Avslutningsord, Peter Bratt och Nils Ringstedt.

19 september

- 10.00 – 13.00 Exkursion till Hallunda under ledning av Sven-Gunnar Broström. Buss avgår från Klarabergsviadukten kl 10.00. De som inte avser följa med bussen samlas 10.30 vid Hallunda tunnelbanestation, bussen kommer till bussterminalen där. Ömma kläder och gärna matsäck.